

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ
წიგნი XXVII

მაჯდ-ოს-სალტანე

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს უმსახურესი არსებული უცხოური წყაროების კომისია

მეჯდ-ოს-საღვანე

ქალაქ თბილისის კლნეკა

ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმანი და კომენტარები
დაურთო მ ა ი ა მ ა მ ა ც ა შ ვ ი ლ შ ა

გამოცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1971

91 (4)

91 (47 922 თბ+47.9)

გ 12

მაქდ-ოს-სალტანე თავის წიგნში „ქალაქ თბილისის აღწერა“ გვაძლევს XIX საუკუნის მიწურულის თბილისის ცხოვრების სურათს, აგვიწერს ქალაქის კულტურულ-ეკონომიური ყოფის სხვადასხვა მხარეს.

თბილისს გარდა ავტორი ეხება აგრეთვე კავკასიის ადმინისტრაციულ დაყოფას, მის ცენტრებს, მოსახლეობას და ნაწილობრივ ისტორიასაც.

მთავარი რედაქცია:

ი. აბულაძე

ვლ. ფუთურიძე

ს. ყაუხჩიშვილი, გ. წერეთელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიქია,

სპარსული წყაროების სერიის რედაქტორი

ვლ. ფუთურიძე

წინასიტყვაობა

გენერალი მაჯდ-ოს-სალტანე, „ქალაქ თბილისის აღწერის“ ავტორი, ყაჯართა დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენელია. ცნობები მის შესახებ თითქმის არ არსებობს. ჩვენთვის არსებითად მხოლოდ ის არის ცნობილი, რასაც თავად მაჯდ-ოს-სალტანე გვიამბობს წინამდებარე „მოგზაურობასა“ და „ოსმალეთის აგრესიის ისტორიაში“. ავტორის ორივე თხზულება ხელნაწერის სახითაა დაცული კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის აღმოსავლურ ფონდში (P—170, P—174).

„ქალაქ თბილისის აღწერა“ სპარსელი მოგზაურის ერთბაშად მიღებული შთაბეჭდილების ნაყოფია. მოგზაურობა უსათაურაა. ჩვენ პირობითად მივეციტ მას ეს სათაური.

თავის „აღწერაში“ მაჯდ-ოს-სალტანე გვადლევს 1894 წლის თბილისის ცხოვრების სურათს. დაწვრილებით აგვიწერს ქალაქის კულტურულ-ეკონომიური ყოფის სხვადასხვა მხარეს. ყველგან თავს იჩენს ავტორის მოკრძალება და პატივისცემა სხვა ქვეყნისადმი, უცხო ხალხისადმი.

მაჯდ-ოს-სალტანე არსად ავლენს თავის ნაციონალურ, განსაკუთრებით კი კლასობრივ მიკერძოებულობას, თუმცაღა ყველაფერს მაინც იმ კლასის თვალთ უყურებს, რომელსაც ეკუთვნის. ამა თუ იმ ფაქტისა თუ მოვლენის შეფასებისას მოგზაური შედარებით მეთოდს მიმართავს. კრიტიკიუმი მისთვის მისივე ქვეყანაა. ცხადია, რიგ შემთხვევაში ეს შეფასება ობიექტური ვერ იქნება. იმ დროისათვის ეკონომიურად ჩამორჩენილ ირანიდან ჩამოსულ მოგზაურს კავკასიაში და კერძოდ, საქართველოში ბევრი რამ აოცებს. ხშირად იგი ვერც მალავს საქართველოს თანამედროვე მიღწევებით გამოწვეულ აღტაცებას.

მოგვითხრობს მაჯდ-ოს-სალტანე სადად, გულუბრყვილოდ და მარტივად. ხელნაწერში აქა-იქ გვხვდება გეოგრაფიული უზუსტობანი, მაგრამ რადგან ისინი ავტორისეულია ჩვენ მას ვტოვებთ უცვლელად.

მკითხველის ყურადღებას აღარ შევაჩერებთ ამ „აღწერის“ დაწერილებით განხილვაზე, ვინაიდან არსებობს მაჯდ-ოს-სალტანესა და მისი შრომების შესახებ სპეციალური წერილი, რომელიც გამოუქვეყნებელი დარჩა აწ განსვენებულ დოცენტ ვლ. ფუთურიძეს. ვსარგებლობთ შემთხვევით და ქვემოთ ვბეჭდავთ ამ წერილს.

მ. მამაცაშვილი

მაჯდ-ოს-სალტანე და მისი შრომები

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტს აქვს სპარსული ხელნაწერი წიგნების მნიშვნელოვანი კოლექცია, რომლის საფუძველს შეადგენს მაჯდ-ოს-სალტანეს მიერ შეკრებილი ხელნაწერები. მაჯდ-ოს-სალტანეს კოლექცია ფრიად საყურადღებო ერთეულებს შეიცავს. აქ ჩვენ ვხვდებით ძველი განმარტებითი ლექსიკონების, ე. წ. ფარჰანგების მშვენიერ ცალებს (ჯაჰანგირის და სხვ.), საექიმო წიგნებს, საისტორიო ნაწარმოებებს (ისქანდერ მუნშის, ვასაფის, მოჰამედ თაჰერის და სხვ), ცნობილი პოეტების ჰაფეზის, საადის და სხვათა დივანებს. ერთი სიტყვით, ეს კოლექცია წარმოადგენს განათლებული ირანელის კულტურული ინტერესების სურათს.

მაჯდ-ოს-სალტანეს კოლექციაში მოიპოვება თვით მისი მფლობელის და შემკრების ნაწარმოებნი, რომელნიც ახასიათებენ მათ ავტორს, როგორც პროგრესულად მოაზროვნე ირანელს.

ხელნაწერთა ინსტიტუტშია დაცული მაჯდ-ოს-სალტანეს შრომა „ოსმალეთის აგრესიის ისტორია“. „წიგნის დაწერის მიზეზის“ შემდეგ ავტორი მოგვითხრობს თავის თავზეც და ამბობს, რომ მის შესახებ ცალკე ისტორიის დაწერა შეიძლება იმდენი რამ უნახავს და გადახდენია თავს. აქვე განაგრძობს ავტორი, რომ 1903 წელს მან მთელი თავისი ოჯახი ურმიიდან თბილისში გადმოიყვანა და იქ დასახლდა. ამის მთავარი მიზეზი ყოფილა ის, რომ „ჩვენს ქვეყანაში ამჟამად სრულებით არ არსებობს, როგორც ეს ყველასათვის ცნობილია, აღზრდა-განათლების მიღების პირობები“. თბილისში გადმოსვლისთანავე მაჯდ-ოს-სალტანეს გადაუწყვეტია დასტოვოს სამხედრო სამსახური. იცხოვროს თბილისში მყუდროდ, განმარტოებით და შვილების აღზრდას მონადრომოს თავისი დრო, ვინაიდან ავადმყოფობაც აწუხებდა და თან სამხედრო უფროსებთანაც ვერ იყო შეწყობილი. მაგრამ უფროსები არ მოშვებიან და იძულებული გამხდარა დაბრუნებულიყო სახელმწიფო სამსახურში. 1324 წელს (1906—1907) სამჯერ მოსვლია

დებეშით ბრძანება დაბრუნების შესახებ და სამივეჯერ ხოი-სალამასის და ურმიის ჯარების სარღლად დაუნიშნავთ. ეს ის დრო იყო, როცა რევოლუცია მძვინვარებდა და მთელს ირანში ენჯუმენები არსდებოდა, ზოგან დემოკრატიულ-რევოლუციონური, ზოგან რეაქციონული. ენჯუმენის თავმჯდომარედ მოსახლეობას ერთხმად აურჩევია მაჯდ-ოს-სალტანე, მაგრამ მას მიზანშეწონილად არ მიუჩნევია წინანდელ დეპუტატთა შეცვლა, მეჯლისში წასვლაზე უარი უთქვამს, ხოლო ხალხს შეპირებია — ველაიეთის საქმეებს მივხედავო.

ცალკე თავრიზის ენჯუმენიდან მოუთხოვიათ იგი დებეშით, რათა სახელმწიფო ლაშქრის უფროსად დაენიშნათ, მაგრამ მოსახლეობამ აქაც იძალა და არ გაუშვეს.

ნაშრომში მოცემულია რევოლუციის სურათებიც. აღწერილია ბრძოლა რევოლუციის მომხრეებისა რეაქციონერებთან. ნაწილი ამ ცნობებისა გაზეთ „ფერიად“-იდან არის ამოღებული. ავტორს აღწერილი აქვს აგრეთვე ქუთთი ტომების მიერ ურმიის სანახების დარბევა. ცალკე თავები აქვს დათმობილი შეიხ აბდულას მავნე მოღვაწეობის აღწერას ურშიაში, აგრეთვე აბდუ ყადერის მიერ სოფლებისა და ქალაქების დარბევის ამბებს. აღწერილი სამხედრო მოქმედება ხელნაწერში ჩაკერებულია შემდგომ და შესრულებულია სხვა ხელით (საკმაოდ განსხვავებული, გაურკვეველი შექასთეთი). ეს ფურცლები ყოფილა მაჯდ-ოს-სალტანეს ავტოგრაფი, შავები, რომლიდანაც არის შემდეგ გადაწერილი ეს ტექსტი. რა მიზნით იყო ჩაკერებული ტექსტში ეს ფურცლები, გაუგებარია.

ხელნაწერის 130-ე გვერდიდან იწყება თვით „ოსმალეთის აგრესია“ ირანის წინააღმდეგ, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ნაკვეთს სხვა სათაური აქვს. ეს ნაწილი იწყება თურქების მცირე აზიაში მოსვლისა და დასახლების ამბების აღწერით. ავტორი აქ დაწვრილებით ავკაწერს ომს ჩილდირანთან, ყიზილბაშების დამარცხების მიზეზს.

ამის შემდეგ მოდის ისტორიული თხრობა ოსმალეთსა და ირანს შორის მომხდარი მრავალწლოვანი ომების შესახებ. წყაროდ ამ თხრობისათვის ავტორს გამოუყენებია ისეთი ცნობილი საისტორიო შრომა, როგორცაა ისქანდერ მუნშის თხზულება, საიდანაც მაჯდ-ოს-სალტანეს მთელი თავები აქვს გადმოწერილი.

მაჯდ-ოს-სალტანეს ამ ნაშრომის პირველ ნაწილს უდავოდ გარკვეული მნიშვნელობა აქვს, როგორც ერთ-ერთ წყაროს ირანის რევოლუციის ისტორიისათვის. არ უნდა დავივიწყოთ ის მომენტი, რომ ავტორი პრივილეგირებულ კლასს ეკუთვნის და არ შეიძლება თავიდან ბოლომდე რევოლუციურ პოზიციებზე იდგეს, მაგრამ, როგორც ირა-

ნის რევოლუციის ამბების უშუალო მონაწილეს, მას შეუძლია ბევრი საინტერესო და მნიშვნელოვანი ცნობა მოგვაწოდოს ამ ამბების შესახებ.

ავტორს თავის წიგნში მოაქვს თანამედროვე პრესის, კერძოდ გაზეთ „ფერიად“-ის ცნობები, მოაქვს აგრეთვე დეპეშები, რომლებიც მან მიიღო, ან რომელიც გამოქვეყნდა მაშინ პრესაში სხვადასხვა ისტორიული ამბის გამო. ყველაფერი ეს მეტად საინტერესოა და მნიშვნელოვანი, მაგრამ საჭიროებს შემოწმებას და კრიტიკულ მიდგომას.

რაც შეეხება წიგნის მეორე ნაწილს, რომელშიც ირან-ოსმალეთის ამბებია აღწერილი, მას არ აქვს მნიშვნელობა, რადგანაც ვადმოწერილია ისქანდერ მუნშის „თარიხე ალემ არადან“ და ახალს არას შეიცავს.

მაჯდ-ოს-სალტანეს ამავე კოლექციაში დაცულია ერთი ხელნაწერი, რომელიც წარმოადგენს თბილისის აღწერას. ენით, მიზანდასახულებით და სულისკვეთებით ეს ნაწარმოები ახალ სპარსულ ლიტერატურას მიეკუთვნება. ის შეიცავს XIX საუკუნის ბოლო წლების თბილისის აღწერილობას, როგორაც ეჩვენებოდა იგი ევროპულ განათლებას ნაზიარებ ირანელს.

ხელნაწერი (174) გადაწერილია მაღალი ხარისხის ევროპულ ქალაქში მომსხვილო კალიგრაფიული ნასთალიკით. ტექსტი ჩასმულია ორი წითელი ხაზისაგან შემდგარ ჩარჩოში. ყდა ევროპულია, მუყაოსი. ხელნაწერის პირველი და მეორე გვერდის ტექსტი რამდენადმე დაზიანებულია იმის გამო, რომ ფურცლები შეწებებულია და ნაწერი აშლილა. წიგნს არა აქვს არავითარი შესავალი. საინტერესო ისაა, რომ არც ბისმილა არა აქვს. ტექსტი იწყება პირველ გვერდზე ძალიან მსხვილი ნასთალიკით გამოყვანილი თარიღით: 11 თვის 4, 1312 წელი (1894 წლის, დეკემბრის 3 რიცხვი).

წიგნის პირველ ნაწილში მოკლედ არის ჩამოთვლილი კავკასიის ადმინისტრაციული ნაწილები და მათი ცენტრები; აღნიშნულია მისი მოსახლეობის მრავალფეროვნება, დახასიათებულია თბილისი, როგორც რუსეთის აზიური ნაწილის უპირველესი ქალაქი. მოკლედ არის აღწერილი კავკასიის სხვა ნაწილებიც, ხოლო წიგნის უდიდესი ნაწილი თბილისის დაწვრილებით აღწერას ეთმობა.

ავტორი აგვიწერს თბილისის მთავარ ქუჩებს, მაღაზიებს, თეატრებს, კლუბებს, ქალაქის ტრანსპორტს — ტრამვაისა და ეტლებს. განსაკუთრებული შთაბეჭდილება მოუხდენია მასზე მუზეუმებს, რომელთა შესახებ დაწვრილებით მოუთხრობს მკითხველს. აღწერილი აქვს აგრეთვე რუსის ჯარი და სამხედრო ადამ-წესები. ავტორს არც

ჯანმრთელობის დაცვის საქმე გამოჩენია მხედველობიდან და გვიამბობს თბილისის ექიმებისა და აფთიაქების შესახებ. მას დაუთვალერება სასოფლო-სამეურნეო იარაღისა და მანქანების გამოფენა.

თბილისის სხვადასხვა კუთხის აღწერის დროს მუშტაიდის შესახებ ის განუმარტავს მკითხველს, რომ განსვენებულ ალა მირ იუსუფის შვილს, ალა მირ ფეთაჰს რუსეთ-ირანის ომის დროს თავრიზის რუსებისათვის გადაცემის საქმეში მიუღია მონაწილეობა, დაზავების შემდეგ შერცხვენია თავისი მოღვაწეობისა, გაჰყოლია რუსებს და დასახლებულა თბილისი, იმ ბაღში, რომელიც აქამდე ატარებს მის სახელს.

საინტერესოა აგრეთვე ცნობა მთაწმინდის კალთაზე შეიხ სანანის აკლამის შესახებ. ჩანს, XIX საუკუნის დამლევეს ცოცხალი ყოფილა ისევ ლეგენდა, რომელიც შეიხ სანანის სახელს უკავშირებს მამა დავით გარეჯელს.

თავის აღწერილობაში მაჯდ-ოს-სალტანეს შეუტანია ყველაფერი, რასაც გაუკვირებია იგი თბილისში. ავტორი გაკვირებულია ტელეფონებითაც. არც ველოსიპედის საარგებლობაზე დავიწყნია ორიოდე სიტყვის თქმა და არც ფაბრიკებზე, „რომლებიც ირანს აწვდიან თავის ნაწარმს“.

მაჯდ-ოს-სალტანე სამხედრო პირი იყო და, ბუნებრივია, მას საგანგებოდ დააინტერესებდა რუსეთის ჯარი. მისი სიტყვით თბილისში 20 ათასამდეა ქვეითი, ცხენოსანი ჯარი და არტილერია. ის დაწვრილებით გვიამბობს სამხედრო კანონებისა, სამხედრო პატივის, ღუელის და სხვა სამხედრო ზნეთა შესახებ.

რასაკვირველია, თბილისის განთქმული აბანოებიც აქვს დაწვრილებით აღწერილი. იგი მოგვითხრობს მათი მოწყობილობის შესახებ, აღწესნავს ნომრების რიცხვსა და ფასს.

ასეთია თბილისის აღწერილობა ამ ნაშრომის მიხედვით. ხელნაწერის დასასრულს წვრილად მიწერილია, რომ წიგნი გადასწერა სეიფულ-ლაჰმა 1312 წელს (1895), ზულ-ჰაჯჯას თვის 13-ს მაღალხარისხოვანი ამირთა ამირის სამსამ ნეზამის (ე. ი. იმავე მაჯდ-ოს სალტანეს) ბრძანებითო.

მართალია თბილისის XIX საუკუნის ისტორიისათვის ბევრი სტვა მასალა და წყაროც მოგვეპოვება, მაგრამ მაჯდ-ოს-სალტანეს ამ აღწერილობაშიც შეიძლება ისეთი საინტერესო და ახალი რამე ჰპოვოს თბილისის ისტორიკოსმა, რაც სხვა წყაროებში არ მოიპოვება.

ამას გარდა ეს ნაშრომი საინტერესოა იმითაც, რომ, როგორც ზევით უკვე შევნიშნეთ მოკლედ, ის წარმოადგენს ევროპის ცივილიზა-

ციას ნაზიარებ ირანელის შეხედულებას თანამედროვე ევროპულ ქალაქზე. ამ მხრივაც ეს ძველი უთუოდ ირანის კულტურის ისტორიისათვისაც არის საინტერესო.

დაწერილია წიგნი მარტივი ენით და თავისუფლად იკითხება. ავტორის ლექსიკა გამდიდრებულია ფრანგულიდან და რუსულიდან შემოტანილი ახალი ტერმინებით და გამოთქმებით. საყურადღებოა, რომ ავტორი ხმარობს სასვენ ნიშნებს (რომლებიც, საზოგადოდ არაა დამახასიათებელი სპარსული ტექსტებისათვის), სტრიქონებს ქვეშ ჩამოაქვს შენიშვნები, რომლებიც უფრო წვრილადაა დაწერილი, ვიდრე ძირითადი ტექსტი, ერთი სიტყვით, გარეგნულადაც ევროპულ იერს აძლევს თავის ნაშრომს.

ქალაქ თბილისის აღწერა

1894 წლის 4 აგვისტოს ჰაერის გამოცვლის მიზნით მთავრობის ნებართვის მიღების შემდეგ კურთხეულ კავკასიაში დეაპირეთ გამგზავრება. მოგზაურობა დაეიწყეთ ურმიიდან¹ და ვიდრე ძლევამოსილი ირანის ჭულფის გასასვლელს² მივადგებოდით, გზაში ხუთი ღამე დაეყავით. მხოლოდ მეექვსე დღეს მივალწიეთ აღნიშნულ ადგილს. მგზავრობისას გავიარეთ რამდენიმე დასახლებული პუნქტი, რომელთა სახელებს აქვე ვურთავ: ასკარაბადი³, ურმიის სააგარაკო სოფელი — 3 ფარსანგი; ყარაბადი⁴, ყარაბაღარის ცენტრი — 6 ფარსანგი; ციხე სარაზ ღეპათ სალამასი⁵ — 4 ფარსანგი; დიზე-დიზ⁶, ხოის მხარის სოფელი — 4 ფარსანგი; ივავალი⁷, ხოის მარაქანი — 5 ფარსანგი; ჭულფის გასასვლელი, ირანის ჭულფა — 8 ფარსანგი.

ამ პუნქტებში ხშირია შემთხვევა გზის დარბევისა და მგზავრების გაძარცვისა. ქურდობა ხდება უმეტესად ივავალისა და ჭულფის გასასვლელს შორის — ამ გზაზე ყველაზე მეტი ყაჩალი და ავაზაკი. ხანდახან მაქუს⁸ მკვიდრნიც გაერევიან ხოლმე ამათში.

ორშაბათ დღეს, 11 აგვისტოს დიდი პატივით გაგვიყვანეს ბორნით მდინარე არაქსზე⁹, რომელსაც რუსის მოხელენი დიდის გულმოდგინებით იცავენ. მდინარეზე გადასვლის შემდეგ ფოსტის შენობას მივაშურეთ. აქაური ფოსტის მთელ ავლადიდებას რამდენიმე დაგვილი და დასუფთავებული ოთახი შეადგენდა. თითოეულ ფოსტას 10—40 ცხენი ჰყავდა და სხვადასხვა სახეობის ტრანსპორტს განაგებდა: ოთხთვალა ეტლი, მარხილი, ფორანი; ესენი ამანათების გადასაზიდად და საკუთრივ მგზავრების გადასაყვან-გადმოსაყვანად იყო განკუთვნილი. მარხილსა და ფორანს არ აქირავებდნენ, დანარჩენი ტრანსპორტი კი ქირავდებოდა შემდეგი საფასურით: ყოველი ერთი ვერსი ღირდა სამი კაკიკი (რუსული 7 ვერსი ირანულ ერთ ფარსახს უდრის).

მზის ჩასვლამდე სამი საათი იყო დარჩენილი, რომ იმავე დღეს არაქსის ნაპირისაკენ გავწიეთ — აქამდე 50 ვერსია, ხოლო აქედან ნახიჩევანამდე¹⁰—25. ღამის პირველ საათზე ჩავედით ნახიჩევანში. აქ გავათენეთ. მეორე დილას მზის ამოსვლისთანავე გავუდექით გზას.

უზუნდუზამდე¹¹—21 ვერსია, აქედან ყურაყამდე¹² — ორი. ყურაყი-
დან ნურაშინამდე¹³ — 10 და ნურაშინიდან სადარაქამდე¹⁴ — 22; სა-
დარაქიდან დუჰლუმდე¹⁵ კი 18 ვერსი. ოთხშაბათს ღამის 2 საათზე
როგორც იქნა მივალწიეთ დუჰლუმდე. ღვთის მადლით, გადავურჩით
გზის ხიფათს. იმ დღეს 83 ვერსი (გზის ნახევარი) გავვივლია. ღამე
აქ გავატარეთ და გამთენიისას დავიძარი. დულუდან 90 ვერსი გზა
იყო გასავლელი. მზე ოდნავ ამოწვერილი იყო ყამარლუს¹⁶ ფოსტას
რომ მივადექით. აქედან ილა ჰამზალუმდე¹⁷ 30 ვერსია, ხოლო ერევი-
ნამდე — 12. შეუჩერებელი განვაგრძეთ გზა. ელარამდე¹⁸ — 15 ვერსი
იყო გასავლელი, აქედან ფანდალამდე¹⁹ — სრული 20. ღამის სამი
საათი იყო, ადგილს რომ მივალწიეთ. დავისვენეთ: მთელი ღამის გან-
მავლობაში მშვიდად გვეძინა. იმ დღეს თურმე 79 ვერსი გავვევლო.
ამოვიდა თუ არა მზე ფანდალიდან უხტისაკენ²⁰ გავწიეთ (აქამდე 12
ვერსია). უხტიდან ელენოვკამდე²¹ — 16 ვერსია, ხოლო სიმონოვკამ-
დე²²—21. სიმონოვკიდან დილიქანამდე²³—18. ღამის პირველ საათ-
ზე დილიქანს ჩავედით. გავჩერდით სასტუმროში. გავათენეთ იქ და
აზანის²⁴ დროს, დილითვე გავუდექით გზას თარსეჯაისაკენ²⁵. დილიქა-
ნიდან თარსეჯაიმდე 15 ვერსია, თარსეჯაიდან ქარავანსარაიმდე²⁶ —
18, ქარავანსარაიდან უზუნთალამდე²⁷ 18-ია; უზუნთალადან აღსტა-
ფამდე²⁸ — 22. აქ უკვე რკინიგზის ხაზი იწყება. მზის ჩასვლამდე 4
საათი იყო, რკინიგზას რომ მივადექით. პირველი კლასის ბილეთი ავი-
ღეთ. ჩავსხედით თუ არა მაშინვე დაიძრა მატარებელი. ცოტახანსაც
არ გაუვლია, რომ სადგურ ბევილში²⁹ აღმოჩნდით. მატარებელი მცირე
ხანს შეჩერდა და სწრაფად განაგრძო სვლა. ახლა სადგურ სალუყა-
ლას³⁰ ჩავედით. 10 წუთის შეჩერების შემდეგ კვლავ გზას გავუდექით.
ცოტახანში სავჯაბალას³¹ მივალწიეთ. აქედან ბევიქ ყაისში³² ჩავედით.
მზის ჩასვლისას უკვე ნოყრე ბაზში³³ ვიყავით. გავიარეთ ნავთლუხი
და გამოჩნდა თბილისის ჩირაღდნები. რაც უფრო ვუახლოვდებოდით
უფრო მატულობდა და ბოლოს ისე გამრავლდა, რომ ასე იტყოდით ჩი-
რაღდნებს შუა გაუკეთებიათ გასასვლელიო. ღამის პირველი საათი
იყო თბილისში რომ ჩამოვედით.

* * *

ჩამოვედით თბილისში პარასკევ დღეს, 16 აგვისტოს. გავჩერდით
სასტუმრო „როსიაში“³⁴, ქალაქის დიდი ბულვარის³⁵* ახლოს რომ
მდებარეობს. მე ჩემმა ძველმა ავადმყოფობამ გამიხსენა და თბილისში
ყველაზე ცნობილ ექიმთან — ოსმანოვთან წავედი მიღებაზე. პიატი-

* ბულვარი ფრანგულად ხეივანს, დიდ ქუჩას ნიშნავს.

გორსკში წასვლაზე ვეთათბირე, მაგრამ ექიმმა არ მიიჩნია საჭიროდ იქ გამგზავრება და თვითონ ითავა ჩემი განკურნვა. ასე აღმოიქვა — ერთ თვეში სავესებით გაგანთავისუფლებ შენი სენისაგანო. მთელი 50 დღე ვცხოვრობდი თბილისში. ღვთის მადლით, 40 დღეში ყველაფერმა გამიარა და სავესებით მოვრჩი. დარჩენილი დღეები მოგზაურობასა და ცოდნის გამდიდრებას მოვანდომე, სამი დღე სასტუმრო „როსიაში“ ვიყავი, შემდეგ „ვერსალში“³⁶ გადავედი ვორონცოვის* ძეგლის³⁷ პირდაპირ რომაა. რაც ამ ორმოცდაათი დღის განმავლობაში მოვიხილე, ამას უკლებლივ მოგახსენებთ.

* * *

კავკასია რუსეთის აზიური ნაწილის შემადგენლობაში შედის. ეს ნაწილი მოთავსებულია შავი ზღვისა და ხაზართა ზღვის³⁸ შორის. ჩრდილოეთით კავკასიას ესაზღვრება რუსეთის ევროპული ნაწილი, აღმოსავლეთით ხაზართა ზღვა, სამხრეთით — ძღვეამოსილი ირანი, რომლისგანაც მას ჰყოფს მდინარე არაქსი; დასავლეთით ანატოლია** და შავი ზღვა. ჩრდილოეთის საზღვარი მთლიანად მოცულია კავკასიის ქედის უმაღლესი მთებით. ამ მთების სიმაღლე გეოგრაფიულ რუკებზე 400-დან 600 ზარემდეა³⁹ აღნიშნული. მათ კალთებზე მუდმივი თოვლი და ყინული დევს. ჩრდილოეთ ნაწილში წელიწადის ყოველ დროს ცივა. სამხრეთი ვაკეა, მთლიანად დაბლობი; ჰავა ზომიერია. აქ ხაროზს ისეთი მცენარეები, რომლებიც მხოლოდ ზომიერ ჰავაში იზრდება. ცნობილი მთა — არარატი (ნოეს წინანდელი სამყოფი) ირანის საზღვარია. ახლა მას იცნობენ აგრიდალის⁴⁰ სახელით. ყველაზე მნიშვნელოვანი მდინარეა ამ მხარეში ყურ (მტკვარი), რომელიც არაქსთან შეერთების შემდეგ ხაზართა ზღვაში ჩაედინება. მცხოვრებთა რაოდენობა 7 მილიონამდეა აღნუსხული რუსეთის მოსახლეობის სტატისტიკური აღწერის დავთრებში. კავკასიის ეს ნაწილი ამჟამად რამდენიმე გუბერნიადაა დაყოფილი: ამ გუბერნიათაგან პირველია საქართველო⁴¹. საგუბერნიო რეზიდენცია ქალაქი თბილისია, რომლის მოსახლეობის რაოდენობაა 250 ათასი კაცი. ეს ქალაქი წარმოადგენს მთე-

* ვორონცოვი გვარია ცნობილი რუსი მთავარსარდლისა. ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მან დაიკვა კავკასიის საზღვრები და დიდი გამარჯვებაც მოიპოვა. ეს ძეგლი მისი ხსოვნის საპატივცემულოდაა აღმართული თბილისში.

** ოსმალეთის აზიურ ნაწილს ანატოლიას უწოდებენ. ანატოლია ბერძნულ ენაზე ნიშნავს აღმოსავლეთს. იგი მართლაც საბერძნეთის აღმოსავლეთით მდებარეობს და ამიტომ ეწოდა ეს სახელიც. დღესაც ამ ბერძნული სახელითაა ცნობილი და მდებარეობს მცირე აზიაში.

ლი კავკასიის საგუბერნიო ცენტრს. რკინიგზა, რომელიც ბათუმიდან ბაქომდეა გადაჭიმული გადის თბილისზე.

მეორეა იმერეთის გუბერნია. საგუბერნიო რეზიდენცია ქუთაისი. საპორტო ქალაქი ფოთიც ამ გუბერნიაში შედის.

მესამე აფხაზეთია, რომლის საგუბერნიო რეზიდენცია სოხუმა-ყალა⁴² მდებარეობს შავი ზღვის სანაპიროზე.

მეოთხე არის შირვანი⁴³, სარეზიდენციო ქალაქი — ბაქო. შაქი⁴⁴ და შემანა⁴⁵ ამ გუბერნიის ცნობილი ქალაქებია.

მეხუთე რუსეთის სომხეთია, რომლის ცენტრია ქალაქი ერევანი. განჯა, ნახიჩევანი, აღსტაფა და ქამრი⁴⁶ ამ გუბერნიის ცნობილი ქალაქებია. ამ გუბერნიებს გარდა ოსმალეთისა, და რუსეთის უკანასკნელი ომის შედეგად ბერლინში ჩატარებული კონგრესის⁴⁷ გადაწყვეტილებით ოსმალეთის აზიური ნაწილის მიწების გარკვეული რაოდენობა რუსეთს დარჩა. ასე მაგალითად, ცნობილი ქალაქები: ბათუმი, არდანი⁴⁸ და ყარსი⁴⁹. ეს მხარე დღეს კავკასიაში შემოდის.

მოსახლეობის შემადგენლობა კავკასიაში ძალზე ჭრელია. ამ სხვადასხვა წარმომავლობის ხალხში ყველაზე ღირსშესანიშნავია ქართველობა, რომელიც ლამაზი და სწორნაკეთიანი ტანის მქონე ხალხად არის ცნობილი. რიგით მეორეა სომხობა, რომელიც უმთავრესად ვაჭრობას მისდევს. ლეკები ძალიან მამაცები არიან და ძალზე მომრავლებულიც ამ ქვეყანაში. ამათ გარდა აქ ცხოვრობენ თათრები, თურქები. სპარსელები, აფხაზები, ჩერქეზები, ჩეჩნები. თბილისი, მართალია, რუსეთის ევროპული ნაწილის ქალაქებთან შედარებით დიდი მნიშვნელობის მქონე ქალაქი არ არის, მაგრამ მაინც აზიური ნაწილის პირველ ქალაქად ითვლება და კავკასიის მთელი გუბერნიების ცენტრს წარმოადგენს. ის თავიდანვე საქართველოს მეფეთა რეზიდენცია იყო. ქალაქის ადგილობრივი მოსახლეობა ძირითადად ქართველებია. სეფიანთა სულთნების ხელშეკრულების თანახმად თბილისში მუსლიმანებისა და შიიტების გარკვეული რაოდენობა დასახლდა. მას შემდეგ რაც საქართველოს რუსეთი დაეპატრონა თბილისში რუსებიც მომრავლდნენ. ამჟამად აქ მცხოვრები სომხები, რუსები და გერმანელები ქალაქის ადგილობრივ მოსახლეობას ჰკარობენ უკვე. ევროპელების გარდა აქ სხვადასხვა ჯურის ხალხებსაც შევხვდებით, როგორც არიან: პოლონელები, კაზაკები, ჩერქეზები და მალაკნები⁵⁰.

თბილისიდან პეტერბურგამდე ორიათას ხუთასოთხმოცი ვერსია. მათ შორის ბევრი ქალაქი და დასახლებული პუნქტია: ვლადიკავკაზნი⁵¹; შემდეგ მოდის ქალაქი გეორგიევსკი⁵², ალექსანდროვსკი⁵³ და ასტროპოლი⁵⁴. აქედან ჩრდილო-დასავლეთით გზა მიდის ნოვოჩერკასკი-

საკენ და ჩრდილოეთით — ქალაქ ვლადიმირისკენ. შემდეგ არის ძველი სატახტო ქალაქი მოსკოვი. მოსკოვიდან პეტერბურგამდე გზა მილის ჩრდილო დასავლეთით. ამას გარდა სხვა გზებიც აქვს.

* * *

ქალაქ თბილისი გაშენებულია მდინარე ყურ-ის (მტკვრის) ორივე ნაპირზე. ეს მდინარე ქალაქის შუაგულში მოედინება. თბილისი მოგძო ფორმისაა და ერთი კილიდან მეორემდე დაახლოებით ირანული ერთი ფარსანგი⁵⁵ სიგრძისა. შუა ქალაქში რამდენიმე ბულვარი, სადაც მდებარეობს სახელმწიფო დაწესებულებათა უმრავლესობა, სამხედრო მუზეუმი⁵⁶, ქალაქის მუზეუმი, სასტუმროები, მაღალი ეკლესიები, თეატრები, ცირკი, სპეციალური და სამხედრო მაღაზიები და კლუბი. მაღაზიები და შენობების უმრავლესობა ბულვარზე განთავებულია ლამპიონებით. ქალაქში გაყვანილია ტრამვაის ერთი მთავარი ხაზი. დიდი თეატრის შენობა დაიწყეს რამდენიმე წლის წინ და უკვე დიდებული სანახავია, თუმცა დამთავრებული ჯერაც არაა. ამ შენობის პროექტი რუსმა ინჟინერმა პარიზის ნაციონალური თეატრის პირიდან გადაიღო. მშენებლობის ხარჯები ქალაქის მმართველობამ გაიღო და ამიტომ მისი შემოსავალიც ქალაქის მმართველობას ეკუთვნის⁵⁷ (დაახლოებით ოთხი ქარვარია⁵⁸ ირანული ფულით). არწრუნის⁵⁹* სახელობის მცირე თეატრიც⁶⁰ ამ ბულვარზე მდებარეობს. თეატრის შენობა შარშან დაზიანებულია ხანძრის დროს, მაგრამ წელს შესანიშნავად აღუდგენიათ. ლამპიონები ქუჩებში გამუდმებით ანთია. ეს თეატრი უპირატესად ქართულ ენაზე დგამდა სპექტაკლებს. თეატრის წინ იყო ქარვასლა⁶¹, სადაც მოთავსებული იყო საუკეთესო მაღაზიები და სახელმწიფო ბანკი. აქვე მდებარეობდა სხვადასხვა მუსიკალურ ინსტრუმენტთა გასაყიდი დიდ-დიდი მაღაზიები. ამავე უბანში იყო ერთი მაღაზია, რომელიც მომსახურებას უწევდა მოსახლეობას: აქაურ მოსამსახურე ქალებთან ხელშეკრულების დადება შეეძლო ყველას, ქალსა თუ ქალიშვილს, ვისაც სურდა ბინაზე მომსახურება. შეთანხმება გარკვეული წესით ხდებოდა. მსურველები თავის მისამართს უტოვებდნენ დაწესებულებას და დაწესებულება კი მათ უგზავნიდა მოსამსახურეს: მზარეული იქნებოდა ეს თუ ოფიციალტი—საჭი-

* არწრუნი გვარია ცნობილი სომეხი მეცნიერისა, რომელიც ცხოვრობს თბილისში. უმსახურია მრავალ მაღალ თანამდებობაზე; ევროპის სხვადასხვა სამეცნიერო დაწესებულებების საპატიო წევრია. დააარსა გაზეთი „მშაქი“, თვითონვეა მისი ხელმძღვანელი. განათლება ევროპაში დაასრულა. თეატრიცა და ქარვასლაც მას ეკუთვნის.

როების მიხედვით. სამხედრო მუზეუმის უკან არის პატარა, ძალიან ლამაზი ბაღი, სადაც ეწყობა სახალხო გართობები. ბაღში ბევრი ნაძვი და საროა. შიგ შუაგულში ორი ეკლესიაა გაშენებული. ერთი ძველთაგანვე იდგა იქ, მეორე კი განსვენებული იმპერატორის⁶² კავკასიაში მოგზაურობამდე რამდენიმე წლით ადრე გაშენდა. ამ მეორე ეკლესიის აშენების ისტორია ასეთია: ნიჰილისტთა* ერთმა ჯგუფმა რკინიგზის ლიანდაგი აპყარა. მათ თავისი ამოცანა შეასრულეს, თუმცა ლოკომოტივი რომ დაიძრა ადგილიდან და დაეჯახა მთავარ ვაგონებს, რამდენიმე შავი მუშა და იმპერატორის ამაღლის ზოგიერთი მგზავრი დაიღუპა. თვითონ იმპერატორს და მისი ოჯახის წევრებს არაფერი დაშავებიათ. ამ ფაქტის აღსანიშნავად იმპერატორმა ყოველ ქალაქში გააშენა ეკლესია მადლობის ნიშნად. ამ ბაღშიც ამასთან დაკავშირებულია ააგო ეს ეკლესია.

იმპერატორმა გერმანელი ასულებისათვის ტირის მალაზია გახსნა აქ. ბალი სეირნობისა და თავშექცევისათვის იყო გაშენებული. ტირში გასართობად ისროდნენ. სასროლი ნიშნები ისე იყო განლაგებული, რომ მათ უკან თავსდებოდა ტყბილეულისაგან გამოძერწილი სხვადასხვა ფორმის საგნები. სასროლი ვაზნების ფასი ასეთი იყო: 5 ცალი ერთი ირანული შაჰი⁶³ ღირდა. ერთ გასროლას ერთი ვაზნა სჭირდებოდა. ბალი მთელი ღამე იყო განათებული და განუწყვეტლივ სეირნობდა ხალხი. ხეებს ქვეშ სკამებია განლაგებული, რათა ხალხმა მოისვენოს.

კავკასიის ნაციონალური მუზეუმი⁶⁴ მდებარეობს ქალაქის ცენტრში დიდ ბულვარზე. მუზეუმში კავკასიური წარმოშობის ნივთებს გარდა უხვადაა წარმოდგენილი ირანის სიძველენიც და ბევრი სხვა რამ. შენობა სამ სართულიანია. პირველ სართულზე მოთავსებულია სხვადასხვა წარმოშობის მინერალური ქვები: ოქრო, ვერცხლი, იშვიათი მეტალები, გრანიტის** მსგავსი ქვები, პორფირი, მარმარილო და მისთანანი; მათ შორის არის ორი უცნობი ქვა, რომელსაც მთავრის ვულკანებიდან*** ჩამოვარდნილად თვლიან. აქვეა გამოფენილი ზღვისა და ხმელეთის სხვადასხვა ჯურის ცხოველები და ფრინველები. ყველა ესენი ისეა ექსპონირებული, რომ ბუნებრივ მდგომარეობაში

* ნიჰილისი ეწოდება რუსეთის თავისუფლებისათვის მებრძოლთა იმ ჯგუფს, რომელმაც დღევანდელი იმპერატორის ბაბუა მოკლა ხელყუმბართ. ეს ჯგუფი ახლაც არის რუსეთში. მათი წევრები შევიდნენ სოციალისტთა და ანარქისტთა რიგებში. ამ საზოგადოებების თავისუფლებისათვის ბრძოლის მიზნები და მეთოდები საგრძობლად განსხვავდება ნიჰილისტთა მეთოდებისაგან.

** ლრანიტი პირველი ქვაა, რომელსაც ირანში პორფირს უწოდებენ.

*** ვულკანი ცაცხლმფრქვეველ მთას ეწოდება.

მყოფ ცოცხალი ცხოველებისაგან ვერ განასხვავებს ადამიანი. ცხოველთა სახეობა, რომელიც მე იქ ვერ აღმოვაჩინე არის კროკოდილო* და ჰიპოპოტამი**, ფრინველთაგან კი — სამოთხის ფრინველი. გარდა აქ წარმოდგენილი, არსებული სახეობებისა, ცხოველებისა და ფრინველების მრავალრიცხოვანი ფიტულებისა, რომლებიც ძალზე ბუნებრივადაა გაკეთებული, ისე, რომ სავსებით ცოცხალის შთაბეჭდილებას ტოვებენ, აქ არის აგრეთვე გამოფენილი ჩონჩხი ერთი უძველესი ცხოველისა, რომელიც ადამიანის გაჩენამდე არსებობდა დედამიწაზე. სიდიდით დაახლოებით სამი აქლემის ოდენაა. ფიჭრობენ, რომ სპილოსა და მარტორქის მსგავსი, რაღაც ცხოველი უნდა იყოს. აქვეა გამოფენილი თითქმის ყველა სახეობის სურათების მთელი სერია: ყვითელი და შავი აფრიკის ტყის ბინადართა და წითელი ამერიკის, ავსტრალიის*** და მონღოლური წარმოშობის ცხოველებისა.

მეორე სართულზე ექსპონირებულია სხვადასხვა ხალხის ხელოვნების ძეგლები, ნივთები, ჩაცმულობანი და სახლის მოწყობილობა. ორ-სამ შემთხვევაში ჩემთვის გაუგებარი დარჩა ზოგიერთი საგნის დანიშნულება. ძველი საომარი იარაღები, საჭურველი და მუსიკალური ინსტრუმენტები უხვადაა წარმოდგენილი. მათი უმრავლესობა

* კროკოდილო არის წყლის ცხოველი, რომელსაც ასე ეძახიან ზოგიერთ ენაზე. იგი სუფთა ცხოველია; ზოგჯერ ნიანგსაც ეძახიან. კროკოდილო დიდი ზომის გარეული ცხოველია და მრავლად იპოვება მდინარე ნილოსში, ჰინდუსტანის სუანხეში და სამხრეთ აფრიკის ამპონში. ამ მდინარეებში გვხვდება აგრეთვე დიდი ზომის სხვა გარეული ცხოველებიც.

** ჰიპოპოტამი დიდი ზომის წყლის ცხოველია რომელსაც არაბები წყლის ცხენს უწოდებენ, თუმცა ცხენს სრულიად არა ჰგავს. მდინარე ნილოსში და აფრიკის მდინარეებსა და ზღვებში ბევრი იცის.

*** ავსტრალია ოკეანის ერთ-ერთი ცნობილი კუნძულის სახელია: დასაწყისში ქველური მხარე იყო, სადაც მხეცები მძინეწარებდნენ. ახლა მთელი ავსტრალია მანგლისის კოლონიაა. ეს კუნძული მდებარეობს სამხრეთ აზიაში. მისი ტერიტორია 7 მილიონ 850 ათასი კვადრატული კილომეტრია — დაახლოებით ევროპის სსამი მეოთხედს. ჩვენი წელთაღრიცხვით — 1012 წელს (ჰიჭრით 422) ერთმა მოგზაურმა სახელად ტასმანმა გემით მოგზაურობის დროს აღმოაჩინა ეს კუნძული. ფეროპელებმა მალე გაიკაფეს ზეა ავსტრალიაში. აქაური ძირითადი ნაწარმებია: ყაფა, შაქრის ლერწამი, ბამბა და მისთანანი. მდნეულიდან მდიდარია: ოქრო, თი, ვერცხლით, ფოლადითა და რკინით. ამჟამად კუნძულის ძველი ცხოველებიდან უმეტესობა გადაშენებული და გადაკვარებულია. რაც გადარჩა ისიც მიუღწეველ მთებს კალთებს შეეფარა და იქ დისადგურა. ინგლისი ავსტრალიაში უკვე ტომს არჩევს. ცნობილი ქალაქია სიდნეი. სადაც არის ორას ორმოცდაათი ათასი მცხოვრები. სიდიდით მეორე ქალაქია ნავთსადგური მელბურნი, რომელიც ცნობილი სავაჭრო ცენტრია და სამი ათას კაცს იტევს.

ირანული წარმოშობისა გეგონებათ. ბევრი იყო აგრეთვე მოქიქულ კურჭელი, ძველი ირანული ნაკეთობანი. უმეტესი ნაწილი ამ კურჭ-
ლეულობისა რაფლე მოთალიკის* ნამუშევარს წააგავდა. ესაა ირანში
ძალზე ცნობილი და გავრცელებული ხელობა კურჭლისა: მოქიქვა,
მოჭედვა და ძველი ოქროსა და ვერცხლის მონახვევა. უცხოელისათვის
ამით არა მთავრდება მოგზაურობა ამ მუზეუმში.

მესამე სართულზე უხვადაა გამოფენილი მოხატული ფარდები,
რომლებზედაც გამოსახულია განსვენებულ მეფეთა და მათ ნაცვალთა
პორტრეტები. აქვეა საქართველოს მმართველის სურათიც. რუსეთთან
წლების მანძილზე მოდავე ლეკთა შეიხის* ორლულიანი ზარბაზანი მოხ-
ვედრილა აქ. რამდენიმე ცალი ქვის ჭური ვნახე, რომელსაც ირანში
ზარღუშტამდე მიცვალებულთა სამარხად იყენებდნენ. ჭურების ზე-
დაპირზე ლურსმული წარწერები იკითხება, რომელიც შესრულებუ-
ლია ძველი ირანულით. ჭურჭლის სხვადასხვა სახეობები თავმოყრი-
ლია მუზეუმის ერთ კუთხეში: ჩინური, ძველი ირანული, რუმის, ევ-
როპული; ყველაფერი გულდასმით დავათვალიერე: იმათ გარდა, რაც
აქ ჩამოვთვალე კიდევ ბევრი რამ ვნახე, მაგრამ ყველა ეს ნიეთი რომ
დავასახელო, მუზეუმის დავთრის მთლიანად გადმოწერა დამჭირდება.
ამიტომ ამითი ვკმაყოფილდები.

თგილისის სახელმწიფო სამხედრო მუზეუმი

ეს მუზეუმი მდებარეობს დიდ ბულვარზე სახალხო ბაღის ბო-
ლოში, შიგ ქალაქის ცენტრში. შენობა ერთსართულიანია. აქ შეგრო-
ვილია საომარი საჭურველი, თოფები და ყუმბარები, რომლებიც ჩაიგ-
დო ხელთ რუსის ჯარმა მტრებთან წარმოებული ბრძოლების დროს
ეს იარაღები განსაკუთრებული რიგითაა განლაგებული და ერთმა-
ნეთთან ჩაჭვებითაა გადაბმული. თითოეულ თოფს თავზე გაკეთებუ-
ლი აქვს მოოქრული სახელმწიფო ნიშანი — არწივი. თოფების მეტ
წილს ოსმალეთის სახელმწიფო ნიშანი აზის. შუა მუზეუმში ჩამოკი-
დებულია ბატალერი სცენების ამსახველი სურათები, რომელთაც
ქვეშ მიწერილი აქვთ მოკლე ანოტაციები. ესენი უმეტესად რუსის
ჯარის სხვადასხვა ბრძოლების შესახებ მოგვითხრობენ. უხვადაა წარ-
მოდგენილი სამხედრო დროშები, ოფიცერთა ხმლები და რიგითი ჯა-

* რაფლე მოთალიკი მოქიქვის ძველი ხელობაა. ოქროთი ავარაყებენ ჭურ-
ჭელს და ამ ვხით აძლევენ მას ფერს. ახლა ეს ხელობა დიდხინის მივიწყებულია
და ვერაობის ხელოსნებს არ შეუძლიათ მისი აღდგენა.

** ავულისხმება შამილი (მ. მ.).

რისკაცების საომარი იარაღები, რომელთა უმრავლესობა: ოსმალური წარმოშობისაა — თუმცაღა ეს საკითხი ძველი დავის საგანია. უკანასკნელი ომის კვალი არა ჩანს ამ მუზეუმში. ირანული იარაღები ზევრი ვნახე. ამჯერად ამ მოკლე ცნობებით დავკმაყოფილდები.

ერთმანეთს მიწაბაბული ორი გოგონა და ჯუჯა ცოლ-ქმარი

მე თვითონ სულ რამდენიმე დღის ჩამოსული ვიყავი, როცა თბილისში ჯუჯა ცოლ-ქმარი და ერთმანეთს მიწებებული ორი გოგონა ჩამოიყვანეს*. განსაკუთრებული ინტერესით წავედი მათ სანახავად. კაცი სამ ჩარექს⁶⁵ არ აღემატებოდა, ცოლი კი დაახლოებით ორი თით მალალი ჩანდა მასზე. ორივე ყრუ იყო. ქალი 27 წლისა ჩანდა, კაცი—37. წარმოშობით ცოლი მდაბიოთაგან იყო, ხოლო ქმარი კეთილშობილთა გეარისა. მიუხედავად პატარა ტანისა ორივე ძალიან გონიერი, კვიანი და ფულისმოყვარულნი არიან. ერთი პირობა ბავშვები შესძენიათ: რამდენიმე დღის შემდეგ ისინი დახოცილან. ჯუჯა ცოლქმარი პატარა ეტლით პონის ჯიშის ცხენებით სეირნობდა ქუჩაში. მთელი სეირნობის ცერემონიალი და ეს ეტლი ძალიან თავშესაქცევი სანახავი იყო. ეს ორი გოგონა ინდოეთში იყიდეს. დაიბადნენ თუ არა ბავშვები მამას გადაუწყვეტია მათი მოკვლა. მთავრობამ რომ შეუტყო განზრახვა, წინააღმდეგობა გაუწია. რამდენიმე ხნის შემდეგ მშობლებმა დიდ ფასში მიჰყიდეს ამ დაწესებულებას**⁶⁶. ბავშვები ერთმანეთს გვერდებით არიან შეწებებულები. როცა ერთი ლეზულობს საკვებს, მეორეც ნაყრდება. ისე ჰგვანან ერთმანეთს, რომ ერთმანეთში გამორჩევა მათი შეუძლებელია. მოძრაობისას ერთმანეთს კისერზე შემოაჰდობენ ხოლმე ხელს. ყოველთვის ერთნაირი სურვილები აქვთ. თუ ერთი მოისურვებს რაიმეს, იმწამსვე მეორეც აპყვება. ერთად შეივდებათ და ერთადვე ნაყრდებიან. ერთი თუ უქეიფოდაა, მეორეც ავად ხდება. ძილი და ღვიძილიც შეთანხმებული აქვთ. მაშინ ჩამოვარდება უთანხმოება თუ ერთს აძლევენ რაიმეს და მეორეს არა. ესა ხდება ერთ-ერთი მათგანის წუხილისა და ცუდად ყოფნის მიზეზი. ჯერ 8 წლისაც არ არიან და მიუხედავად მკირეწლოვანებისა შესანიშნავად იციან გერმანული, ინგლისური და ფრანგული ენები. მათი დედ-მამა ახლა ინდოეთში ცხოვრობს.

* იგულისხმება სიამელი ტყუპები (მ. მ.).

** იგულისხმება ცირკი (მ. მ.).

ორი წელი იქნება, რაც თბილისში მცხოვრებთა კომუნიკაციის-გაადვილების მიზნით აშენდა ტელეფონის სააგენტო. ეს სააგენტო დიდი შენობის მესამე სართულზე მდებარეობს. მთელი ქალაქის სატელეფონო ხაზები ამ ცენტრშია თავმოყრილი. სახელმწიფო დაწესებულებები, სხვადასხვა პუნქტები, მაღაზიები, სასტუმროები და აბანოები დაქსელილია სატელეფონო ხაზებით. თითოეული აბონენტი ამ მომსახურებისათვის ისდის ყოველწლიურად 85 მანეთს. აპარატს დაიდგამენ ბინაზე და შეუძლიათ წასასვლელი გზის სიშორე მისი საშუალებით შეამოკლონ და ამგვარად ბინიდანვე მოაგვარონ საქმეთა უმრავლესობა. დავუშვათ, რომ რაიმე გადაუდებელი, სასწრაფო საქმე აქვს კაცს მოსაგვარებელი ანდა სამმართველოში მოსახსენებელი — ტელეფონის საშუალებით დაუყოვნებლივ დაუკავშირდება. წმირად როცა ტელეგრაფია აუცილებელი, ტელეფონის საშუალებით ლაპარაკობს ადამიანი ტელეგრაფში. — და ისეთი შთაბეჭდილება გრჩებათ ამ აყალ-მაყალისაგან, თითქოს ბაზარში იმყოფებით. ამჟამად თბილისში ბევრ ბინაზეა გაყვანილი ტელეფონის ხაზი. ის პირი ვინც არაა გაერთიანებული ამ საზოგადოებაში ქუჩის ხაზს უკავშირდება პარდაპირ და ისე სარგებლობს. ეს დაწესებულება დღითიდღე იზრდება.

თბილისის ყველა ცნობილი ქუჩა დაქსელილია ტრამვაის ხაზით. ამას ემატება სამი ათასი გასაქირავებელი მსუბუქი ეტლი, საგვარეულო ეტლები და კარეტები. ტრანსპორტის ერთ-ერთი სახეა აგრეთვე ლამაზ ბორბლებიანი ველოსიპედი*, რომელიც ნივთების გადასაზიდვადც გამოდგება და სამგზავროდაც. ქუჩებში ბევრი დადის ველოსიპედით. ქალაქში ორი ფაბრიკა** კარეტებისა და ეტლების დამამზადებელი⁶⁶. გარდა იმისა, რომ მათ საკუთრივ თბილისში ჰყიდიან, ისინი საზღვარგარეთაც გააქვთ. ეს ფაბრიკა ირანთანაც აწარმოებს ვაჭრობას და გააქვს იქ თავისი პროდუქცია. ამ ნივთების დამამზადებელი ოსტატები უკვე აღარა ჰყავთ, ძველები მოხუცდნენ (60 წელს გადააბიჯეს) და საქმეც გაჩერებულია. ქალაქის მმართველობა ძალიან დიდ ყურადღებას აქცევს ფაბრიკების მოვლას, მათ მოწყობას და მოწეს-

* ველოსიპედი რკინის ურკის სახეობაა, რომელიც ამ ბოლოხანებში იქნა გამოგონებული სამგზავროდ. ფეხით სამოძრავებელია. ძალიან სწრაფმავალია. შეიძლება ეწოდოს თვითმავალი ბორბლები.

** ფაბრიკა იგივე ქარხანა, სახელოსნოა.

რიგებას. ხელოვნები და ოსტატები თავს იყრიან ამ შენობაში. აქ ყოველდღე კარგად ისვენებენ, სადილსა და ვახშამს მიირთმევენ და ღამაზ ტანსაცმელში ეწყობიან. ასე, მშვენიერად ცხოვრობენ და თავის გამოზე ატარებენ დროს.

რუსის ჯარი

თბილისში ქვეით, საარტილერიო და კავალერიის ნაწილებში დაახლოებით ოციათასამდე ჯარისკაცი იქნება. ჯარის ადგილსამყოფელი არის ქალაქგარეთ მთის ძირას⁶⁷. აქ არის მოთავსებული სპეციალური სახელმწიფო შენობა. ჯარის ოფიცრებს ამავე შენობაში აქვთ განკუთვნილი ბინა. ქალაქში არის რამდენიმე ყაზარმა და თავლა, არსენალი და სპეციალური ცეცხლმსროლელ და სხვა საომარი იარაღების ქარხანაც აქაა მოთავსებული. ჯარის უმეტესობას ქვეითი ნაწილი შეადგენს. დისციპლინა მკაცრია, სწარმოებს სამხედრო სწავლებას. ჯარი უზრუნველყოფილია პირველხარისხოვანი სურსათით. საომარი საქურველი სრულიად ახალია, ტექნიკის უკანასკნელი მიღწევების შესაბამისი. ეს თოფები რუსეთმა საფრანგეთისაგან იყიდა. ოფიცრები დიდ პატივში არიან, თითოეულ მათგანს საკუთარი წიგნაკი აქვს — გარჩევა აუცილებელია, რომელი რომელია. უნტეროფიცერს წელზე ხმალი არტყია და ჯარის დანარჩენი ოფიცრები სხვა ჩინებს ფლობენ. მეკავშირეებს, აგრეთვე მესაზღვრეებს ხმალი არ არტყიათ წელზე. მადლობას კარგი სამსახურისათვის მათ სიტყვიერად უცხადებენ. სპეციალური დადგენილებები მხოლოდ ოფიცრებს ეხებათ. მე მოგახსენებთ მოკლედ. ოფიცერთაგან თუ ვინმემ დებოში ატეხა ანდა სცემა ვინმეს, მას დაუყოვნებლივ ანთავისუფლებენ, ჩამოართმევენ ჩინს და დასჯიან ჩადენილი დანაშაულის შესაბამისად. სასტიკი სასჯელის ღირსიც რომ იყოს იგი, მეორე ოფიცერს არ შეუძლია მისი დასჯა. კამათის ან ჩხუბის შემთხვევაში უნდა მიესაღმონ ერთმანეთს ისე, როგორც ამას სამხედრო წესები მოითხოვს; წვიმის დროს და სიციხეში ოფიცრებს არა აქვთ უფლება იარონ ქოლგით. არც ის შეუძლიათ, რომ სადღესასწაულო ფორმითა და ხმლით გამოვიდნენ ქუჩაში ამ დროს.

ქვეითი ჯარის ნაწილის ყოველ პოლკს უფროსად ჰყავს მიჩენილი ერთი პოლკოვნიკი. ბრიგადის გენერლის განკარგულებაში სულ ცოტა სამი პოლკი — ანუ ათასი კაცი მაინცაა. ჩინების განაწილება ისეთია, როგორც ქვემოთ მოგახსენებთ: უნტეროფიცერი, პოდპორუჩიკი, პორუჩიკი, კაპიტანი, მაიორი, პოდპოლკოვნიკი, პოლკოვნიკი, გენერალ მაიორი, გენერალ-ლეიტენანტი, გენერალადიუტანტი. თითოეული რუ-

სი რომელიც კი 21 წლისა შესრულდება, სახელმწიფო კანონის მიხედვით ჯარში მიდის. უნდა იმსახუროს იქ სამი წელი და ამის შემდეგ კიდევ 9 წელიწადი უნდა იყოს სამხედრო რეზერვის რიგებში. თუ ამ ვადას ომი დაემთხვა, გაწვეული საომარ მოქმედებაშია. სულ რეგისტრირებულია რუსეთის ჯარის 4 ქარვარი. საზღვაო ფლოტის მზადყოფნა ასეთია: 338 სამხედრო გემი, 28 მათგანი დაჯავშნულია. ამ გემებზე სულ 30 ათასი მეზღვაური ირიცხება. კავალერიის ნაწილში ბევრია ევროპის სხვადასხვა ქვეყნების წარმომადგენელი. თბილისში კი მთლიანად კაზაკთა კავალერიაა. სხვა ნაწილები არაა.

ჯარის საპატიო ნაწილს შეადგენს აგრეთვე ჟანდარმერია. ჟანდარმთა მწყობრი სპეციალურად იცავს საზოგადოებრივ წესრიგს და ამგვარად სახელმწიფოს დასაყრდენს შეადგენს. ამ წესების დარღვევის უფლება არავის არა აქვს. შემდეგი ნაწილია: ქვეითი და ცხენოსანი არტილერია. არტილერია მდიდარია მრავალრიცხოვანი და გამძლე ზარბაზნებით, ქვეითი პოლკებით, ინჟინრებით და ავანგარდით, რაც ნიშნავს შასურს*. ცხენოსანთა პოლკები ჩამოჰგავს დრაქუნს**. აქვე შედიან კაზაკები და ქურვასურები***, ამათ შემდეგ არის პოლიცია****. ბადრაგა ქუჩების მცველი და სახელმწიფო კანონების ოფიციალური შემსრულებელია. ყველაფერი განახლებულია ჯარში; იარაღის შესანახი ადგილი, თოფები და სხვა საჭურველი მთლიანად შეცვლილია. ყველაფერი ტექნიკის უკანასკნელ მიღწევებს შეესაბამება.

ქვეითი ჯარისათვის ზამთრის ტანსაცმელია კურტაკი და შაეი მაუდის შარვალი. იარაღის ქარქაშის და ტანსაცმლის მანუქტებს თეთრს ატარებენ. პალტოზე ზემოდან სამხედრო პლანშეტი აქვთ შემორტყმული წელზე. ზამთარში ჯარისკაცებს თავზე დასახური სპეციალური ბალიშები აქვთ. ოფიცრებს პალტოზე გარედან ხმალი და რევოლვერი ჰკიდიათ. რიგითი ჯარისკაცების იმ რაზმს, რომლებიც სომხებისგან არის დაკომპლექტებული, ჩვეულებრივ იარაღზე დამატებით წელზე ყამაც არტყიათ.

* შასური — მსუბუქად შეიარაღებული რიგითი ჯარისკაცია, რომელიც ომის წინა ხაზზე იმყოფება. ამაზე იტყვიან ავანგარდში არისო.

** დრაქუნ—მსუბუქად შეიარაღებული ცხენოსანია. ლექსიკონში განმარტებულია როგორც გველეშაპი. ცივილიზებული ქვეყნების უმრავლესობას ამ სახის ცხენოსნები ჰყავთ.

***ქურვასური ეწოდება ჯავშნიან და მძიმედ შეიარაღებულ ცხენოსანს.

**** პოლის ასკერი არის ის, ვინც იცავს ქალაქის საზოგადოებრივ წესრიგს.

ცირკი გასართობი ადგილი არის. აქ სხვადასხვა ჯურის სანახაობები: გაწვრთნილი ცხოველები და სხვა ბევრი უცხო გასართობი. რამდენიმე საღამოს ზედიზედ წავედი ამ სანახაობაზე და მოკლედ გაიშობოთ რაც ვნახე. ეს თეატრი მთლიანად ხისგან არის ნაშენები⁶⁸. ირგვლივ გადაუხურავი გალერეაა მთელ სიგრძეზე შემოვლებული და შიგნითაც დერეფნებია. თეატრს თავს ადგას დიდი გუმბათი. წინ, შუა ადგილს, პატარა მოედანი აქვს, რომლის სიგრძე 3—4 ზარე იქნება. ირგვლივ იარუსებია. ერთ მხარეს არის ხის აივანი, რომელიც განკუთვნილია ორკესტრისათვის. მოედნის გარშემო პატარა ხის კედელია აღმართული ნახევარი ზარეს სიმაღლეზე. უკანა მხარეს ორი წყვილი სავარძელია პირველი და მეორე ნომრები. ამათ ზევით ლოჯია*, ყოველ ლოჯიაში ოთხი სავარძელი დევს იმ პირთათვის, ვინც ოჯახით ან თავისიანებით ესტუმრება ცირკს. სამი-ოთხი ზარეს სავალზე ლოჯიას აქვს გასასვლელი. აქედან მაყურებელთათვის სამი სხვა სართული იწყება. ეს იარუსები იაფია. ყველას შეუძლია მათი ბილეთის შეძენა. მაყურებელს თითქმის ფეხზე დგომა უწევს, კარგად რომ დაინახოს წარმოდგენა. ამ სართულიდან გასასვლელი მაყურებელთათვის პირდაპირ ქუჩაში გადის. იქაურობა მთლიანად გაზის ჩირაღდნებითაა განათებული. დერეფანში, გარეთა მხარეს, ჩაის სასმელი ოთახები და სასაუზმეებია მოთავსებული. წარმოდგენის დაწყებისას სცენაზე ლამაზი ასულები სპეციალურ ტანსაცმელში გამოწყობილები გამოდიან და იწყებენ ცეკვას. ამ ცერემონიის შემდეგ მსახიობები საგანგებოდ გაბმულ მავთულზე (რომელიც ცვლის თოკს) იწყებენ გასვლას და აკეთებენ ათასნაირ ილეთებს.

მათ შორის იყო ასეთი: ერთ-ერთი მათგანი ქუდის წვერით დაატარებდა ლამაზ, მეტალის ბურთს. ბურთი სასწაულებრივი ძალით აღმოჩნდა ჰაერში, დაახლოებით 10 ზარეს სიმაღლეზე; შემდეგ ისევ დაეშვა ქუდის წვერზე და შეჩერდა იქ. გარდა ამისა, კიდევ რამდენიმე ბურთი ააგდო და ერთდროულად ამოძრავებდა ყველას. შემდეგ ჯამბაზები გამოვიდნენ სცენაზე. ისინი ძალიან სასაცილო ტანსაცმელში იყვნენ გამოწყობილნი. ერთ-ერთი მათგანი, ხალხი რომ გაეციინებინა, მუსიკოსების აივნიდან გადაეშვა ქვემოთ, დაახლოებით 5—6 ზარეს სიმაღლიდან და გაიშხლართა იატაკზე. მათ მერე სცენაზე ოფიციალტი გოგონები გამოჩნდნენ, ასე, ათი ქალიშვილი იქნებოდა. ისინიც რა-

* ლოჯიას განსაკუთრებულ, სპეციალურ კაბინებს უწოდებენ თეატრში.

ლაც ილეთებს გვიჩვენებდნენ. ერთმა მათგანმა სალტო მორტალე გააკეთა, ისე მოხერხებულად, რომ არავის შეხებია. მერე მესაათის დუქანი გვიჩვენეს, სადაც ბევრი კედლის საათი იყო ჩამოკიდებული. რომელიც სარემონტოდ იყო მიტანილი მესაათესთან. მესაათემ ელვის სისწრაფით მოარგო გასაღები მათ, რამდენჯერმე გადაატრიალა იგი და თან ხელებით უცნაურ მოძრაობებს აკეთებდა. შეეცრად საათი გადაიხსნა შუაზე. საათიდან დიდი ზომის უცნაური ნივთები და უოკალაჟი პრელ-პრელი ქალაღები ამოიყარა.

ერთი ჯამბაზი ღორსა სწვრთნიდა სცენაზე — უბრძანებდა მას რალაცას და ისიც ყველაფერს მორჩილად უსრულებდა. ჯამბაზმა გამოაცხადა, რომ იგი ღორს ძმად ეკუთვნის. შავი კი იმიტომ არის, რომ: „მე დღე დავიბადე და იგი — ღამეო“. შემდეგ სცენაზე გამოიყვანეს წაბლა ცხენი და მუსიკის ჰანგებზე ათასნაირად აცეკვებდნენ მას: წინა ფეხები ჰაერში ჰქონდა და მარტო უკანა ფეხებზე მოძრაობდა. მე ასეთი ღამაზი ცხენი ჩემს სიცოცხლეში არ მენახა; ზედ იჭდა თეთრებში გამოწყობილი მხედარი, რომელსაც თავზე დიდი ზომის სულთანი ეხურა, კარგად იყო ცხენს მორგებული და თავიც ღირსეულად ეჭირა. ჯერ ადგილზე აკეთებდა ღამაზ მოძრაობებს, შემდეგ ფეხით შედგა ცხენზე და ისე დააჭენებდა. ამის შემდეგ სცენაზე შემოვიდა ორი ასული, ერთი 12 წლისა, ხოლო მეორე — 16-ისა, ორივე ცხენოსანი აჭენებდა ცხენებს და ათასგვარ ილეთებს აკეთებინებდა მათ. ამ ასულების შემდეგ მოედანზე ორი ახალგაზრდა გამოვიდა. არ შეიძლება იმის აღწერა, რასაც ისინი აკეთებდნენ. ერთი მათგანი ააგდებდა ჰაერში ჩინურ საინს 10 ზარეს სიმაღლეზე და თითის წვერით აკავებდა მას. ერთი თითით ააგდებდა ვერტიკალურად, მეორე ყმაწვილი კი რამდენიმე დანას ააგდებდა ჰაერში და ერთი ხელით ატრიალებდა ჰაერში ყველას ერთდროულად. ბოლოს ყველა ეს გასართობი, რომელიც ამ ასულებმა და ყმაწვილებმა წარმოადგინეს ცირკში, მოთავდა. ამის შემდეგ ხანდახან ნახევარი საათით ცეკვებს აჩვენებდნენ. ხშირად ეს „ნახევარი საათი“ შუალამემდე გრძელდებოდა და მხოლოდ მერე სრულდებოდა მეჯლისი.

სათესი მანქანები

მოჭთაქედის*⁶⁹ ცნობილ უბანში სათესი მანქანების დამამზადებელი ქარხნებია მოთავსებული. აქვე მზადდება ეს მანქანები და აქვე იყიდება. უშეტესობა არის გუთნები და მისი ნაწილები, მიწის სახნა-

* მოჭთაქედი, ალა მირ ფათვი, შეილია განსვენებული ალა მირ იუსუფისა; ლაერიზელია. ირან-რუსეთის ომის დროს, როდესაც ირანმა კაპიტულაცია გამოა-

ვი, ველეების მოსარწყავი და სხვა ახალ-ახალი მანქანები. ცხენებისა და რამდენიმე უღელი ხარების შებმის ნაცვლად მანქანებმა დაიკავეს ადგილი და შედარებით უფრო სწრაფ დროში კარგად და იოლად ასრულებენ საქმეს. სათესი მანქანის საშუალებით ერთ ცხენს შეუძლია რამდენიმე თანაბი⁷⁰ მიწა დათესოს ერთ საათში. მარცვლის საფქვავე ისეთი მანქანა ვნახე, რომელიც ორთქლის საშუალებით მუშაობს: ჩვეულებრივ, აქამდე წყლისა და ცხენების მეშვეობით ფქვავდნენ. ეს მანქანა დღეში რამდენიმე ხარვარ⁷¹ შალფუქიან⁷² ბრინჯს არჩევს მარილის კრისტალებივით პატარა რომაა. აქვე უშვებენ ბამბის მანქანებსაც. წინათ ესენიც წყლისა და ცხენის მეშვეობით მუშაობდნენ და დღეში დაახლოებით ორას ბათმან⁷³ ბამბას ამუშავებდნენ და აცალკევებდნენ მარცვლებს. ახალი მანქანების სპეციფიკა ისაა, რომ დღეში 30 ფუთ ბამბას ამუშავებს. საღეწი მანქანა მოსავალს ორ დღეში ლეწავს. რასაც ეს ერთი მანქანა აკეთებს, იმას ორი ცხენის ძალა სჭირდებოდა. საღეწი მანქანა საათში რამდენიმე თანაბ მიწას მკის. ამ მანქანებს ბევრი ნაწილები აქვს, მათზე აქ აღარ ვილაპარაკებ. ამ მანქანებსა და ირანის თანამედროვე სასოფლო-სამეურნეო იარაღს შორის ისეთივე განსხვავებაა, როგორც მაუზერის შაშხანასა და კაჟიან და პატრუქიან თოფებს შორის. ფასი ამ მანქანებისა ასეთია: შალთუქის მანქანა 30—60 თუმნამდე ღირს, საღეწი კი 150 თუმანი. ირანში ამ ტიპის მანქანები არც ისე გვეკირდება, ცხენის ძალითაც იოლად გავდივართ.

ა ბ ა ნ ო მ ბ ი

თბილისის აბანოებს ვერცერთი აბანო ვერ შეედრება. წყალი ამ აბანოებში ბუნებრივია და ცხელი. იმდენი სახის აბანოა, რომ სამ შენობაში ვერ თავსდება. ესენია: საერთო, შუა და სპეციალური. სპეციალური დაახლოებით ათიოდება. მათ შორის ყველაზე კარგი და ლამაზია ის ნომრები, რომელიც ორბელიანის აბანოშია. აქ უპირატესად შექმნილი და მდიდარი ხალხი დადის. ორბელიანის აბანო მტკვრის სანაპიროზეა მოთავსებული. ფასადი ლამაზი აქვს, კრამიტით არის გა-

ცხადა, იგი წავიდა თავრიზში. ზავის დადების შემდეგ, ამ სამარცხვინო ფაქტის გამო რუსეთში გამოიქცა. დასახლდა თბილისში. გააშენა აქ ბაღი, რომელიც ახლაც მის სახელს ატარებს. აქ ბულგარიც იყო და ქველიც. მოჭთაქედი თბილისის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი უბანია.

დახურული. შიგნით რომ შეხვალთ რამდენიმე საფეხურია ქვევით ჩასასვლელი. ეს საფეხურები ყველა შავთეთრი მარმარილოსია. ირგვლივ სხვა კიბეები, შეღებილი, კაკლის ხისაა. კიბეებზე ლამაზი და ძვირფასი ხალიჩებია დაგებული. კიბის დასასრულს იწყება გასასვლელი გრძელი დერეფანი. ამ დერეფანში სკამები სიგრძეზეა გაწყობილი. აქ ისვენებენ მომლოდინე კლიენტები. დერეფნის იატაკი თეთრი მარმარილოთაა დაგებული. რამდენიმე აუზია მრავალფერი თევზებით. დერეფანში გამოდის ნომრების კარები. ორბელიანის აბანოში დაახლოებით 30 ნომერია. თითოეულ ნომერში არის ცალკე გასახდელი და ერთი აბაზანა. გასახდელში 4 სკამია დადგმული და ერთი სარკე, რომელიც მარმარილოს ჩარჩოშია ჩასმული. აქვე დივანზე დაგებულია სპეციალური ქვის ბალიში. გასახდელი ოთახი მარმარილოთაა ნაგები; დიდი ფანჯარა აქვს, რომელიც გარეთ გადის, ქუჩის მხარეს. ევროპულ აბანოებში გასახდელი შიგნითაა. ამ აბანოში ორი მარმარილოს აუზია მოთავსებული. ეს აუზები დიდი ონკანების საშუალებით გამუდმებით აწვდის აუზს ცხელ წყალს. ბუნებრივი წყალი სხვა მხრიდან მოდის, ხოლო შემდეგ სხვა მიმართულებას იღებს. აქვე არის მოთავსებული ორი ტახტი, რომელიც მარმარილოსაგანაა გაკეთებული და დასაწოლადაა განკუთვნილი. კედელზე რამდენიმე ონკანია, მათ შორის შხაპის პატარა მოძრავი ონკანიც. ამ ონკანს წურწურას ფორმა აქვს და სხვა ონკანების მსგავსად ისიც ნებისმიერად ცხელ წყალსაც უშვებს და ცივსაც. არის ერთი ონკანიც, რომლიდანაც მხოლოდ ცხელი წყალი მოდის. ამ წყალს, ისეთი ტემპერატურა აქვს, რომ სიმხურვალისაგან ოხშივარი ასდის. დანარჩენი ონკანებიდან წყალი შადრევანივით მოჩქევს.

აბანოს კედლებზე ბევრი სარკეებია ჩამოკიდებული; დიდი ფანჯრები აქვს. გასახდელში არის ელექტრონის ზარი მომსახურე პერსონალის გამოსაძახებლად. ორბელიანის აბანოს დირექციას თითოეული ნომრიდან საათში 2 თუმნამდე შემოსავალი აქვს.

ჯანმრთელობის დაცვა და მკურნალობა ჟ. თბილისში

ამ ქალაქში მსგავსად დანარჩენი ქალაქებისა სამოქალაქო ექიმები სამ სახეობად იყოფიან: სამხედრო, ჩვეულებრივი და სახალხო. ქალაქში ამ სამივე სახის მკურნალობა ტარდება. სოფლადაც აუცილებელია იგივე. არსებობს სამხედრო მკურნალობა. სამხედრო ექიმს,

გარდა ჯარისა და სამხედრო ჰოსპიტლისა, სხვაგან მუშაობის უფლება არა აქვს. აქ კი გარჩევა აღარაა ოფიცერია ავადმყოფი, თუ სხვა ჩინისა. ჯანმრთელობის დაცვის საქმეს გარდა მთავრობისა განაგებს სხვა დაწესებულებებიც; უშუალოდ მთავარი ექიმი, რომელსაც ჰყავს თავისი მოადგილე. ისინი გულმოდგინედ იცავენ ჰიგიენის წესებს ქალაქში. უნდა ვებძოლოთ სიბინძურეს, როგორც ქუჩებში, ასევე ბინებში, ვინაიდან ესაა ავადმყოფობის გაჩენის ძირითადი მიზეზი. ყასბებმა არასოდეს არ უნდა შეინახონ ხორცი მეორე დღისთვის; ბაყლებმა ძველი ხილი არ უნდა მიჰყიდონ მოსახლეობას და ის გასაყიდი ხორცი, რომელზედაც არაა ექიმის ბეჭედი, უნდა აიკრძალოს. ერთი შემთხვევაც რომ იყოს ამ წესის დარღვევისა, სასტიკად უნდა დაისაჯოს დანაშაულის ჩამდენი.

წამლების გაყიდვა ორნაირად ხდება. არის რეცეპტებით გამოწერილი წამლები და ურეცეპტოდ გასაყიდი წამლები. რეცეპტებს ექიმები წერენ. ერთ ამ წამალსაც ვერ გასცემენ, თუ ექიმის გამოწერილი რეცეპტი არ წარუდგინე. აფთიაქები საკმაოდ ლამაზად და სუფთად გამოიყურება. ყველა ამ ტიპის მაღაზიაში ძალიან საქმიანი, მცოდნე და ზრდილობიანი ხალხი მსახურობს. ერთი რეცეპტს იღებს, მეორე წამლის ფულს, მესამე წამლების გაცემაზე მუშაობს, სხვა კი რეგისტრაციაში ატარებს, გაყიდული წამლების ფულს ინახავს. უმეტესობა ამათთავან ქალებია. გარდა წამლებისა აფთიაქებში იყიდება სუნამო, ნელსაცხებლები და სპეციალური, არომატული საპნები.

რამდენიმე სამოქალაქო საავადმყოფოსა და სამხედრო ჰოსპიტლის გარდა, ამ ქალაქში არის კარგი ნაგებობები, გაშენებული ბაღები, ჯანმრთელობის სხვა დაწესებულებები; რამდენიმე მაღაზიაა, რომელიც ვაჭრობს ფიზიკის* ხელსაწყოებით და ქიმიური პრეპარატებით. სხვა მაღაზიებში იყიდება ელექტრომანქანების ნაწილები და სხვადასხვა კომპასები**, თერმომეტრი***, ბარომეტრი, მიკროსკოპი, საინჟინრო იარაღები, ტონოგრაფი და სხვა. ამათგან ზოგიერთი ელექტრული იყო. ფასი რუსული 200 მანეთია, რომელიც ახლანდელ ირანულ ფულზე უდრის 120 თუმანს. ეს მანქანა, რომელიც დაახლოებით 204 ელექტ-

* ფიზიკა არის მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის ფიზიკურ სხეულთა ძალებს. ეს მეცნიერება უძველესია. ბოლო ხანებში ძალზე გაფართოვდა მისი სფერო და დღეს იგი ყველა მეცნიერებაზე უფრო გამოყენებითია.

** კომპასი პოლუსებისა და მხარეების (მიმართულებების) მაჩვენებელია.

*** თერმომეტრი სიცხისა და სიციხის გასაზომი ხელსაწყოა. ირანში სიციხის გასაზომად არის გამოყენებული.

ტრო ნათურას საჭიროებს მუშაობს ორთქლის, ცხენის ანდა წყლის ძალით. სადაც არის გამდინარე წყალი ორთქლისა და ცხენის ძალა საჭირო აღარაა. ბევრი სრულყოფილი მანქანა იყიდება აქ. სხვა დანარჩენი მანქანები, როგორცაა მაგალითისათვის: ვალანტერეის, სამკერვალო, სასარაჯე, ელექტრულია მეტწილად. თუ სათითაოდ განვიხილავთ ამ მონაცემებს უპირატესობა ზემოთხამოთვილ საგნებს უნდა მიენიჭოს.

ს ა ს ტ უ მ რ ო მ ე ბ ი

ქალაქ თბილისში დაახლოებით ასამდე სხვადასხვა სახელწოდების პოტელია*. ყველაზე უკეთესი სასტუმროა თბილისში „ლონდონი⁷⁴“, რომელიც მდებარეობს მდინარე ქურ-ის (მტკვრის) ნაპირზე. მის პირდაპირ მდებარეობს უკვე ხსენებული ბაღია. ამ სასტუმროს შენობა ძალზე მაღალია. მომსახურე პერსონალი ბევრ ენას (ორ-სამს ნაინც) ფლობს; სხვა სასტუმროებთან შედარებით აქ ადგილების ფასიც უფრო მაღალია და კვებაც დიდადაა განსხვავებული. მეორე სასტუმროს სახელად „კავკასია“⁷⁵ ჰქვია. იგი მდებარეობს დიდ ბულვარზე. „კავკასია“ თბილისის პირველ სასტუმროთაგანია, ამიტომ სხვა სასტუმროებთან შედარებით გარკვეული უპირატესობაც აქვს, თუმცადა „ლონდონი“ მაინც პირველ ნომრადაა აღიარებული. „ლონდონში“ ადგილები არასოდეს არაა თავისუფალი. სასტუმროს ფანჯრები და აივნები გადის დიდ ბულვარზე. ერთი დიდი დარბაზი სასადილოდაა განკუთვნილი; მაგიდებზე დაწყობილია გაზეთები სხვადასხვა ენებზე; პიანინო და დანარჩენი ავეჯი ამ სალონში** შესანიშნავია. ზოგან ილექტრონათურებია ანთებული.

დარბაზის შუაგულში უზარმაზარი ქალია ჩამოკიდებული. დირექტორი და მომსახურე პერსონალი აქ ევროპელებია. „გრანდ ოტელ“^{76***} მდებარეობს „ლონდონის“ პირდაპირ. ძალიან კარგი და ლამაზი შენობაა ირანის სახელმწიფო საკონსულო. მისი საიმპერატორო აღმატებულების ევროპაში მესამე მოგზაურობიდან დაბრუნების შემდეგ მირზა რეზა ხანმა⁷⁷, დიდება მის სახელს, ქ. თბილისისა და კავკასიის გენერალურ კონსულად დანიშნა მუინ ალ უზურა. არცერთ ქალაქში არ სარგებლობს ირანის სახელმწიფო საკონსულო ისეთი პრივილეგიებით, როგორც ქალაქ თბილისში: სპეცილური შენობა აქვს განკუთვნილი, ბრწყინვალედ და დიდებულად მორთული ნივთებით და ავეჯით. ქვე-

* პოტელი — ფრანგულად სასტუმროს ეწოდება.

** სალონი დიდი დარბაზია სტუმრებისა და სხვა თავყრილობისათვის.

*** „გრანდ“ ფრანგულ ენაზე დიდს ნიშნავს.

შევრდომები ძალიან კმაყოფილები არიან; თვითონ კონსული დიდი პატივისცემით სარგებლობს ქალაქის მოსახლეობაში, რადგან განათლებული და ბევრის მნახველი ადამიანია. საკონსულო არის ქვეშევრდომების ცერემონიალური მიღებისა, პატივის აღმოჩენისა და დასვენების ადგილი. ირანის სახელმწიფო ქვეშევრდომთაგან პირველი ფენაა ვაჰრები, შემდეგ მოდის ხელოსნები, სხვა მუშაკები და დაქირავებული მუშა ხელი. ამათ გარდა არის ბევრი საექვო პროფესიის ხალხი, ავანტურისტები და ქურდბაცაცები. ჯიბის ქურდებიც გროვდებიან ხოლმე აქ. ამ კატეგორიის ხალხის არსებობა ქალაქში ცუდი დროის ბრალია. მათი მომრავლების ძირითადი მიზეზი არის რუსეთის სახელმწიფო კანონების სიმსუბუქე. ამ კანონებით მუდმივი პატიმრობა ყველაზე დიდი სასჯელია. ასეთ ადამიანებს ამიტომ არასოდეს არა აქვთ ციხეში წასვლის შიში. ციხის სასჯელი სპეციალურად ხალხის აღსაზრდელად, გამოსასწორებლადაა შემოღებული. ამგვარი დამნაშავეების დასჯა ჯოხით და ფალაქით⁷⁸, დასჯის უსასტიკესი ფიზიკური ზომებით არა ხდება. ამდენად მშვიდად შეუძლიათ იყვნენ. სადაც დასჯის სასტიკი ზომებია შემოღებული, ბოროტმოქმედი სამშობლოდან იხვეწებიან.

საზოგადოებრივი კლუბი

ეს კლუბი სპეციალურად წარჩინებულთათვის არის გახსნილი. თბილისში ორი კლუბია*: ერთი არის ოფიცრებისა, რუსი და ქართველი ვაჰრებისათვის, მეორე — სომეხი ვაჰრებისათვის. კლუბის შენობა შედგება რამდენიმე დიდი დარბაზისაგან. ერთი დარბაზი განკუთვნილია ვახშმისა და სხვა საჭიროებისათვის და სხვები — ბალის* ცეკვებისათვის და თეატრისათვის. აქვე აგროვებენ ყველა ენაზე მასალებს გაზეთებისათვის—სამეცნიერო ახალ ამბებს. სამხედრო იარაღებსა და სავაჭრო ქონებას სანიმუშოდ იცავენ ამ კლუბში. ინახება გარკვეული რაოდენობა ძველი და ახალი მხატვრების ნამუშევრებისა, წიგნები, ფაბრიკა-ქარხნების ნაწარმი, ლატარეის ბილეთები. მეორე კლუბში ყომარის სპეციალური სახეობებია მოლაში. პატივცემული და კეთილშობილი მანდილოსნები დროის უმეტეს ნაწილს კლუბში ატარებენ. ავანტურისტებს იქ შესვლა არ შეუძლიათ. აქ იმართება ბალ-მასკარადი — ბალი ცეკვას ნიშნავს, ხოლო მასკა — ნიღაბს, რომელ-

* კლუბი შეკრებილობისა და თავყრილობის ადგილია. იგულისხმება ძველი. სათავად-ახნაურო კლუბი, რომელიც ახლანდელ გრიბოედოვის სახელობის თეატრში იყო მოთავსებული (მ. მ.).

* ბალის ცეკვა — სამეჭლისო ცეკვაა.

საც ქალბატონები იკეთებენ სახეზე. სამეჯლისო ცეკვები, სპეციალური ცეკვებია, რომელზეც მანდილოსნები სხვა ტანსაცმელს იცვამენ სახეზე ნიღაბს იფარებენ და ისე მიდიან მეჯლისზე.

კლუბის შენობა აღმართულია დიდ ბულვარზე⁷⁹. ერთმანეთიგვერდით მოთავსებული სამი დარბაზი აქვს. დარბაზები მთლიანაა ძველი პროექტითაა ნაგები. ფანჯრები ერთფერი შუშისაა... ყველადარბაზი სულ სარკისაა ირანულ ყაიდაზე. პირველი დარბაზი სუფრიგასაშლელად და დროსტარებისათვის არის განკუთვნილი. შუა დარბაზი სპეციალურად ცეკვებისათვის, გართობისა და საუბრისათვის არის განკუთვნილი. აქვეა ლამაზი ტელეფონი-ზარი. მუსიკოსთათვის სპეციალური ადგილი არის მიჩნეული. ყოველ ნახევარსაათში ორკესტრის ხელმძღვანელი დააქერს ზარის დილაკს ხელს და დასაკრავად მიუწოდებს მათ. მუსიკოსები იწყებენ საცეკვაო გელოდიების შესრულებას. ერთი წყვილი, კაცი და ქალი, ხელიხელჩაკიდებული ცეკვავს. ნიღაბს იმიტომ იფარებენ რომ მეჯლისზე ჟონაწილე ქალბატონი ვერაინ იცნოს. ცეკვის დროს მიღებულია ზრდილობიანი შეკითხვები, გალანტურობა და მსუბუქი ფლირტი. მეჯლისზე დასწრების უფლება არა აქვს უპატივცემულო და უზრდელ ხალხს. სასტუმრო „ვერსალი“*, მოჯთაჰედის ქუჩის დასაწყისშია, ზუსტად ვორონცოვის ძეგლის პირდაპირ ძველი ხიდი რომაა იქორი წელია, რაც ამ ადგილას ყველაზე მაღალი სასტუმროს შენობა წამოიწყეს. შენობა სამსართულიანია და აქვს ერთი დიდი სალონი და 30 ნომერი. მე-17, მე-16 და მე-14 ნომრები დაკეტილი იყო. პირველ და მეორე ნომრებში იყვნენ ქართველი თავადები. მე-10—11 ნომრებში დაკავებული ჰქონდათ რუსის გენერლებს, რომლებსაც ვეალებოდათ ყარსის ციხის გამაგრება; ამჟამად ამისთვის იყვნენ ჩამოსულნი თბილისში. დანარჩენი ნომრები იყო განკუთვნილი უცხო და მოგზაური სტუმრებისათვის. სასტუმროს მაცხოვრებელნი დროის უმეტესობას ამ სასტუმროს სალონიში ცეკვას ანდომებენ. სასტუმროს მმართველი არის ვინმე მონირიანი, ირანული წარმოშობის სომეხი. ის გულმოდგინედ აღევნებს თვალყურს, რომ სტუმრებს კარგად მოემსახურონ და უზრუნველყოფს მათ ბინით. ამ სასტუმროში რამდენიმე დღე დავრჩი. სრულიად მოულოდნელად სამზარეულოდან ცეცხლი გაუჩნდა შენობას. ჩაინგრა მეორე სართულის კერი. ერთხანს საშინელი ცეცხლი მძვინვარებდა. სასტუმროს ბინადარნი ნომრებიდან გამოვარდნენ და

* ვერსალი შენობის სახელია პარიზში. რომელსაც საფრანგეთის მეფეებმა ჩაუყარეს საფუძველი. ამჟამად ეს შენობა მუზეუმად არის გადაქცეული. სწორედ მასთანაა დაკავშირებული ამ სასტუმროს სახელიც.

მიიფანტ-მოიფანტნენ. ხალხი შეგროვდა შენობის წინ. ატყდა ერთი პაი-
ჭუი და ალიაქათი. ამასობაში დარეკეს ტელეფონით და ამის შესახებ
აცნობეს ქალაქის პოლიციის სამმართველოს უფროსს. 5 წუთში გაჩნდა
ცეცხლის ჩამკრობი რაზმი. ათი წუთის განმავლობაში მეხანძრეებმა
ჩააქრეს ცეცხლი. ძესანძრეთა რაზმი დაასლოებით ასი კაცი საფან შედ-
გებოდა. ორი ცხენოსანი უძღვოდა წინ ამ რაზმს, უკან ორი მეხანძრე
აყვირებდა საყვირს; ყველა ეტლი, ფაეტონი და ტრამვაი გაჩერდა.
ამათი გავლის შემდეგ ისევ ამოძრავდა ტრანსპორტი. ცეცხლსაქრობი
საშუალებები იყო: ბალისტა, მიღები, წყლის ბალისტა და კიბე. კიბე-
ები იმისათვის მოიტანეს, რომ თუ ვინცობაა მისასვლელი გზა და სა-
ფეხურები დამწვარი იქნებოდა მცხოვრებლები კიბის საშუალებით
გამოეყვანათ შენობიდან. მეხანძრეთა რაზმის ჩაცმულობა ასეთია: სპი-
ლენძის მუზარადი, ჭუბა, შარვალი, ჩექმა და ნაბდის ხელთათმანი;
გვერდზე პატარა ხაჯახი აქვთ ჩამოკიდებული და ხელში რკინის ნაჯა-
ხი უჭირავთ. ხანძრის ჩაქრობის დროს სწრაფი რეაქცია და ისეთი მო-
ხერხებულობა აჩვენეს, რომ შეუძლებელია ამის კალმით აღწერა. და-
ახლოებით ათი ოთახი დაწიანდა. უმეტესობა სასტუმროს მცხოვრე-
ბელთაგან გაიფანტა. იმ ღამეს სასტუმროში ჩემს და კიდევ ორი-სამი
კაცის გარდა არავინ დარჩა. პოლიციის სამმართველოს უფროსმა სას-
ტუმროს დირექციას დაახლოებით ორიათასი თუმნის ზარალი დაუმ-
ტკიცა. ხსენებული ზარალი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ამ ხანძრის
დროს ასურანსის* კომპანიამ იღო თავს. ზარალი კიდევ იმითაც გაი-
ზარდა, რომ ამ შემთხვევის გამო სასტუმროს მცხოვრებელთაგან ბეკ-
რი გაიქცა.

რკინიგზის ხაზი ბათუმიდან ბაქომდე

ეს რკინიგზის ხაზი ფოთის ნავსადგურიდან იწყება, გაივლის ქუ-
თაისს და ჩადის თბილისში. რუსეთმა ბათუმი რომ შეიერთა მთავრო-
ბამ რკინიგზის ხაზი გაიყვანა ბაქომდე⁸⁰. როცა ბოლო ხაზი ბაქომდე
მივიდა ნავთის გადაზიდვის დროს სარგებელი საგრძნობლად განსხვა-
ვებული აჩვენა. ეს გზა ჰაჯი თარხანის ზღვის⁸¹ საშუალებით თურქეს-
ტანის რკინიგზას უერთდება და ირანის საქონელს აქედან გზაუნის
რეშტისაკენ. ყველა ის კომპანია, რომელიც სარგებლობს ამ გზით

* ასურანსი ანუ კონსტიტუციონალური კომპანია; ირანს გარდა ამ ტიპის კომ-
პანიები ბევრს ქვეყანაშია გავრცელებული. ყველას შეუძლია სახლი, ქონება, თა-
ვის ნავაჭრი ჩააბაროს ასურანსის კომპანიას და უბედური შემთხვევის დროს არ
დაზარალები.

ახლა ეკუთვნის რუსეთის სახელმწიფოს. მას შემდეგ, რაც იგი რუსეთის კუთვნილება გახდა ქირის თანხა ძალიან გაიზარდა. ამ წელს რუსეთმა აქედან ყარსამდე და ყარსიდან ერევნამდე გაიყვანა ახალი სარკინიგზო ხაზი. ამ გზის ნახევარი ერთ წელიწადში სულ დამთავრდამთავრების შემდეგ ირანელი მგზავრები დამშვიდებულნი იმგზავრებენ. ფოსტას აღარ გაუჭირდება ერევნიდან აღსტაფამდე ხალხის გამგზავრება. განსაკუთრებით ზამთარში ქირდა. ბურანსა და თოვლმგზავრებისათვის გზა დილიჯანიდან ერევნამდე იწმინდებოდა ჰოლმეძირითადი მიზანი ამ გზის გაყვანის დროს სარგებელზე ზრუნვა არ იყო. თავი და თავი ლაშქრის გასვლის გაადვილება იყო. ამ რკინიგზოჯარი საათში 7 ფარსანგს გაივლის; ვაგონები სამ წყებად არის დაყოფილი და ყოველ კუბეში 4 ადამიანი ეტევა. პირველი ნომერი განკუთვნილია საპატივცემულო ხალხისათვის. ბოლო ნომრები საერთოდ დაკეტილია იმიტომ, რომ აქ ლოკომოტივის* გამოსვლის დროს ისინი ადვილზე უნდა დარჩნენ.

ამის შემდეგ არის მეორე და მესამე ნომერი. ლეიბები და ბალიშები პირველ ნომერში ხავერდისა არის და დანარჩენი მოწყობილობაც ძალზე სრულყოფილია. მეორე ნომერში მთლიანად მაუდისაა, მესამეში ხის საჯდომი ტახტებია. ბათუმიდან ყოველდღე მოდის ერთი შემადგენლობა, ხოლო მეორე კი ბაქოდან მოეშურება.

ეს ორი მატარებელი შუა გზაზე ხვდება ერთმანეთს. მგზავრები, რომლებიც ფოსტის მატარებლით მგზავრობენ, არასოდეს არ ფერხდებიან გზაში.

საბარგო ვაგონების წყება მუდმივად გზაზეა ჩამომდგარი. ნაკლებად ჩქარობენ და თითქმის სულ გაჩერებული არიან. ნავთის გადასაზიდად სპეცილური რკინის ქერქელია, რომელსაც მოძრავი ბორბლები აქვს. ეს ვაგონები სხვა ვაგონებთან შედარებით გაცილებით უფრო მძიმეა — დაახლოებით 50 ცისტერნაა ერთ შემადგენლობაში. ამათგან ერთია ლოკომოტივი, რომელიც ამოძრავებს მთელ შემადგენლობას. ჩვეულებრივი მატარებელი შედგება 12 ვაგონისაგან და ერთი სპეციალური ვაგონისაგან — პატიმრებისათვის, სადაც ყველა კუბე ამოხურულია. კუბეები შავია და რკინის ფანჯრები აქვს. ორივე მხარეს დგას დარაჯი. სულ ბოლოს კი მიბმულია მთავრობის ვაგონი.

ამ მიმართულების რკინისგზის ხაზზეა ქალაქები: ფოთი, ქუთაისი. ბათუმი, თბილისი, აღსტაფა, განჯა და ბაქო.

სომხეთის მოსახლეობა უკანასკნელი სტატისტიკის მიხედვით 5

* ლოკომოტივი არის მანქანა, რომელიც მოძრაობს ორთქლის მეშვეობით.

ქარვარია. მთელ მსოფლიოში დაახლოებით ორ მილიონამდე სომეხია. ერთი ქარვარია ოსმალეთში, ამდენივე ირანში, მილიონ 50 ათასი რუსეთში და ერთი ქარვარი მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაშია გაბნეული. ბევრი მათგანი შორეულ ადგილებშიც ცხოვრობს. როგორცაა მადაგასკარი, ავსტრალია და მისთანანი. მას შემდეგ, რაც შეწყდა სომეხთა სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა, ისინი მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში გაიფანტნენ. თანახმად მათი ისტორიისა სომხეთის სახელმწიფოს დასაბამი იყო 2707 წელი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. სომეხები ადამის შთამომავალთაგანნი, ნოეს შვილები არიან. ამის გამო „არმენი“ დაარქვეს, თუმცა თავის თავს „ჰაიეს“—უწოდებენ. ჰაიე — სომეხთა პირველი მეფის სახელია, რომლის დროსაც შეიქმნა დამოუკიდებელი სომხეთი — ერზერუმი, რუმი, ვანი და ერევანი. სომხეთი ბევრჯერ განიცდიდა შევიწროებას მეზობელი ქვეყნებისაგან, მაგრამ მაინც ინარჩუნებდა ხოლმე დამოუკიდებლობას. მისი ტერიტორია ზემოთ ჩამოთვლილი ქვეყნებიდან შედგებოდა. ჩვენი წელთაღრიცხვით 75 წელს სომხეთი დაიპყრო ირანმა. 428 წელს ირანი კვლავ იპყრობს სომხეთს⁸² და კვლავ ირანის ბატონობა იწყება. იმ უძლურების გამო, რომელიც სასანელთა მეფობის პერიოდში სუფევდა ირანში სასანიდებმა ორჯერ დადეს ზავი სომხეთთან.

არაბთა ბატონობის ხანაში მეორე ხალიფას შემოსევის დროს არაბებმა დაანგრეს სომხეთი. შემდეგ სომეხები ისევ გაიმართნენ წელში. 1385 წელს ჩვენი წელთაღრიცხვით (ჰიჯრის 792 წელს უდრის) ოსმალებმა დაიპყრეს სომხეთი და გარდა ამისა მისი მოსაზღვრე ირანიც. ლეონმა, სომეხთა უკანასკნელმა მეფემ, დახმარების სათხოვნელად, ევროპაში იმოგზაურა, ჩავიდა პარიზში, მაგრამ ამ დროს ევროპაში დიდი არეულობა და მღელვარება სუფევდა და ლეონმა ვერავითარი დახმარება ვერ მიიღო მათგან. ლეონი თავის ქვეყანაში უკან დაბრუნების ნებას ითხოვდა, მიიღო და სწორედ ამ დროს გარდაიცვალა პარიზში. რუსეთ-ოსმალეთის ბრძოლის შემდეგ, რუმინეთის, სერბიისა, ბოლგარეთის* და ყარაბაღის** სამეფოების ოსმალეთის სახელმწიფოდაც გამოყოფის შემდეგ სომხეთმა კვლავ დაისახა მიზნად ძველი სახელმწიფოებრიობის აღდგენა. ამ ბრძოლაში მათ თავისი ქვეყნის პროგრესისათვის დიდი დაინტერესება და სიმამაცე გამოიჩინეს. დღეს დიდ

* ბოლღარეთი არის სამეფო, რომელიც ბერლინის კონგრესის შემდეგ გამოეყო ოსმალეთს. მოსახლეობის რაოდენობა 5 მილიონია. დედაქალაქია სოფია.

**ყარაბაღი პროვინციაა (სპეციალური ოლქია), რომელიც გამოეყო ოსმალეთს, თურქეთის ევროპული ნაწილის აღმოსავლეთით მდებარეობს. მოსახლეობის რაოდენობა უდრის 250 ათას კაცს.

წარმატებებს მიიღწია სომხეთმა მეცნიერების, მწერლობის და თავის-
ქვეყნის ენისა და ისტორიის შესწავლის საქმეში. ყოველ ქალაქში გა-
სნილია ბავშვებისათვის სპეციალური სკოლები, რომლებიც სრულ
წესრიგშია მოყვანილი და რეგულარულია. სკოლებში ასწავლიან თა-
ქმის ყველა მეცნიერებას. ახალგაზრდობას სკოლიდანვე უნერგავენ
სამშობლოს სიყვარულს. ამჟამად არც ერთი სომეხი არაა იქეთა ან
მისწრაფებებისა და მიზნების მონაწილე და თანაზიარი რომ არ იყოს.
სომეხთა პოლიტიკური ცენტრი ძირითადად ორ ადგილას არის კონ-
ცენტრირებული. ერთია უჩ-ქალისია^{83*} და მეორე საპორტო ქალაქი
— მარსელი. მართალია კიდევ ამერიკასა და ლონდონშიც აქვთ პოლი-
ტიკური საზოგადოებები, მაგრამ ძირითადი საყრდენი მაინც ეს ორია.
ზოგიერთი მიზნისათვის წინასწარი გეგმა აქვთ შემუშავებული. მათი
უკანასკნელი სურვილი და მისწრაფებაა აიძულონ უცხო სახელმწი-
ფოები, რომ სომხეთიც ისეთივე დამოუკიდებელი გახდეს, როგორც
სხვა დანარჩენი ქვეყნებია. ამისათვის გარკვეული ნაბიჯები გადადგეს
კიდევ. ოსმალეთი დასაწყისში იძულებული იყო სასტიკი ზომები მიე-
ღო იმ სომეხი მოსახლეობის წინააღმდეგ, რომელიც მათ ტერიტო-
რიაზე ცხოვრობდა; ბოლოს ეს ზომები განახორციელეს კიდევ. ამის
შედეგი იყო მათი მოწყვეტა უცხო სახელმწიფოთაგან. სამშობლოს

* უჩ-ქალისია (ე. შიმიანი), მშვიდობა მისდა, დასახლებული ადგილია;
სომხეთის სასულიერო პირთა ცენტრია; აქ იყო თავმოყრილი სომეხთა დიდ სა-
სულიერო პირთა საბრძანებელი და ისინი რწმენის საქმეებს განაგებდნენ და მარ-
თავდნენ. სხვა ქალაქების თანამდებობის სასულიერო პირნი, რომლებიც იყვნენ
რქ სხვადასხვა სასულიერო თანამდებობებზე, ქრისტიანი ბერები, ეჩმიანიდან იყ-
ვნენ დაკავშირებული. აქ გაშენებულია ბევრი მაღალი და დიდებული ეკლესია;
შესანიშნავ მუზეუმს ჩაუყარა საფუძველი. არაბთა და მონღოლთა მიერ გაძარ-
ცის შემდეგ ძველი ნივთები გაიფანტა. აშენდა ნაციონალური სასულიერო პირ-
თა სახელობის ბიბლიოთეკა. ამ სასწავლებელში ისწავლებოდა თითქმის ყველა მეც-
ნიერება. წიგნის თაროები ბევრი იყო ამ ბიბლიოთეკაში — ძველი წიგნებისა და
ახლებისა. წინამძღვარი ეკლესიის ნება-სურვილით ინიშნებოდა, სიკვდილს შემ-
ოსევებში იწვევდნენ. მეთოდი მათი დანიშვნისა არა ჰგავს იესოს მიმდევართა
სხვა შტოს, რომელსაც შეუძლია თავისი სურვილით დანიშნოს მოადგილე, თავისი
ნაცვალი. სიკვდილის შემთხვევაში აცნობებდნენ მთელ ერს; ყოველი მხრიდან
მოდოდნენ დასატირებლად ეჩმიანიში. იქ დიდი თავყრილობა იყო. ამ ყრილო-
ბაზე ორ კაცს გამოჰყვდნენ თავაკებად (მოადგილეებად). ესენი იღებდნენ რუ-
სეთის იმპერატორის დიპლომს. ეს მოადგილე მიდის იმ ადგილას, რომელსაც
ეწოდება ვალარსაპეტი; ვალარსაპეტი ძველად სომხეთის ცნობილი ქალაქი
იყო. იგი დაარსა აშქანიანთა მეფის მითრიდატის ძმამ — ვალარსამ. ვალარსა
სომხეთის მეფის მითრიდატის ვაჟი იყო. ვალარსაპეტი ეწოდება სოფელს, რომ-
ელიც უჩ-ქალაქის ახლოს მდებარეობს. სომხურად ვალარსაპეტი და ვალარსაპეტი
წარმოითქმის ვალარსა ბადად. სიტყვის ეტიმოლოგიაა — ვალარსაპეტი.

მოყვარული სომხები გაერთიანდნენ და ერთად იბრძოდნენ მათ წინააღმდეგ. ემიგრანტს ისინი ფიდაის ეტყვიან — იდეისათვის მებრძოლს, პატრიოტს. ფიდაელთა ძირითადი განშტოება თავმოყრილია რუსეთში. ირანშიც მოიძებნება ნაწილი, ოსმალეთში კი განუწყვეტლივ ხდებოდა სომეხთა ემიგრაცია. ოსმალები უსისინებდნენ კიდევ მათ, იარაღსა და საჭურველს აძლევდნენ. ოსმალთა კანონი მათ სასტიკად სჯიდა. ერთხანს ემიგრანტთა უმრავლესობა ოსმალეთის პოლიციის ხელში აღმოჩნდა: ნაწილი გაიქცა. შარშან ბევრი გამოაშჰარაყეს და უკიდურესი ზომები მიიღეს მათ წინააღმდეგ. თითოეულმა მათგანსა დიდი დანაკლისი ხახა. ოსმალები მათ სასტიკად ექცეოდნენ, ბევრი დაარბიეს, ბევრი მოკლეს კიდევ. სომხურმა გაზეთმა მრავალჯნის გამოაქვეყნა ეს ცნობები, მაგრამ ამას შედეგი არ მოჰყოლია. სასტიკი რეპრესიები ისევ გრძელდება.

უმეტესობა ჩიოდა მთავართან. გაზეთი „მშაკი“² წერდა: „ვიმედოვნებთ. რომ ამ ადამიანების მეშვეობით ერის საქმე სულ წინ წავა. ახლა მთავარი ისაა, რომ შევიარაღდეთ, მოთმინებით და ერთსულოვნად ვიომოთ ერთი მიზნისათვის“. მთავარ იმედს ფიდაელთა მეთაურებზე ამყარებდნენ. ეს ხალხი სხვადასხვა პუნქტებში არალეგალურად კუმობდა, მაგრამ მრავალრიცხოვანი უწყებების მეშვეობით მაინც აღმოაჩინეს. ფარდაზე დაქარგული იყო მათი სახელმწიფო ნიშანი: ორა ლომის სურათი, რომელიც ორი სომეხი ოსტატის ნახელავია. ოსმალეთს გარდა ოფიციალური გაზეთი თითქმის ყველა ქალაქში აქვთ. თბილისში სომხურ ენაზე ორი გაზეთი გამოდის, მათგან ყველაზე ცნობილია გაზეთი „მშაკი“, რომელიც უკვე 22 წელია არსებობს. არალეგალური სომხური გაზეთი გამოდის მარსელში*. სამეცნიერო წერილების უმრავლესობა, რომლებიც ევროპულ ჟურნალ-გაზეთებში ქვეყნდება ითარგმნება სომხურად. განსაკუთრებით ამახვილებენ ყურადღებას უპირველესად შეიარაღება-მომარაგების საკითხებზე. თუმცაღა მე სომხური განათლება არა მაქვს, მაგრამ ზოგი რამ მათი ისტორიიდან წამიკითხავს. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ისტორიულ საკითხებში სომხებს ანასიათებს უკიდურესი ტენდენციურობა, იმ ზომამდე, რომ იმასაც ამტკიცებენ ნოე სომხურ ენაზე მიგრაციას. სომხეთი უძველესი ქვეყანა იყო და სხვა ქვეყნების უმრავლესობა ხშირად მათ მოხარკებდალ ითვლებოდა. ნუმისმატურ კატალოგში მე მინახავს ერთი მონეტა, რომელსაც ერთ მხარეს ჰქონდა სომხური წარწერა, ხოლო მეორეზე —

*მარსელი არის საფრანგეთის ცნობილი საპორტო ქალაქი, რომელიც მდებარეობს თეთრი ზღვის პირას⁸⁵.

სპარსული. სპარსული წარწერა გვამცნობდა ქაიხოსრო იბნ ქეიქაუს-ის⁸⁶ სახელს. ეს წიგნი მოგვითხრობდა იმ დროის რამდენიმე ქალაქის შესახებ, რომელთაც ერთდროულად ირანიც განაგებდა და სომხეთიც. სწორედ ამის გამო იყო გამოხატული მონეტების ეს წყება. მე ამ საინტერესო ამბავზე იმიტომ შევაჩერე ჩემი ყურადღება, რომ ფეოდალთა და სხვა წარჩინებულ ხალხთა ისტორია სწორად იხსენიებს ქაიხოსროს სახელს. ეს თანამედროვე წარწერა იმ დროისათვის დამანასიათებელი წარწერა არაა. მაშინ გავრცელებული იყო ლურსმული დამწერლობა, რომელიც ახლა ძირითადად მოქრილ ფულზე, ვერცხლით ნაქედ ნივთებზე და ტვიფრულ ხეზე გვხვდება. ცხადია, განსაკუთრებით საინტერესოა ის მონეტა რომელიც, ჩემი აზრით, ისპაჰანში უნდა იყოს აღმოჩენილი. ეს ფული და სხვა ძვირფასი ნივთები განკუთვნილი იყო გასაყიდად; შესაძლოა სომხეთიდან ისპაჰანის ჯულფაში მოხვდა და აქედან ამ წიგნის ავტორს ჩაუვარდა ხელთ. ხოლო მათი მეფის შესახებ რაც ისტორიიდან არის ცნობილი ამ საკითხთან დაკავშირებით, ზუსტად ის არის გადმოცემული.

აშქანელი მეფეები არშაკუნიანთა⁸⁷ დინასტიას ეკუთვნოდნენ. ეს დინასტია განაგებდა სომხეთს. მათი სახელმწიფოს პირველი მმართველები სწორედ აშქანიანები იყვნენ. სალაპარაკო ენა იყო ზენდი⁸⁸. ამ თავდაპირველმა ენამ, რომელზედაც ნოე ლაპარაკობდა, მიაღწია სომხეთს. ამბობენ, ნოეს კიდობანი არარატის მთაზე დაევანო, ხოლო შემდეგ ნახიჩევანს მიაღწია და იქ შეჩერდაო. ნახიჩევანი სომხურად მოლაპარაკე პირველი ქალაქია. მსოფლიო ისტორიის მიხედვით ეს ამბავი საყოველთაოდ ცნობილი შეცდომაა.

ნოე ჯუდის⁸⁹ მთაზე დაეშვა, შემდეგ დასაველეთით გადაიწია, და-არსა პირველი დასახლება, სახელად ნახიჩევანი (ზენდურადაც ასევეა). კავკასიის ქალაქების უმრავლესობაში ამ სიტყვის მეორე ნაწილი სწორად გვხვდება. მაგალითად: ნახიჩევანი, ერევანი, შირვანი; ვანი ზენდურად მსგავსს, დარს ნიშნავს. შეიძლება მემბტიანე ხსენებულ ენას (ზენდურს) ვარაუდობდა, ის ხომ განსაკუთრებით კარგად იცოდნენ.

მათი ძველი წარწერები უძველესი ლურსმული დამწერლობისაა. ის დამწერლობა კი, რომელიც ახლაა ხმარებაში, იმათ არა ჰგავს, ეს წიგნივე შეიმუშავეს.

იმ დღეებში, მე რომ თბილისში ვიყავი, დედაქალაქში მეფის ნაცვალის⁹⁰ ჩამოვიდა ძველის გასაცვილებლად⁹¹ და ახალი იმპერატორის მისასალმებლად⁹². მაგრამ ფარული მიზანი ამ მოგზაურობისა დახმარების თხოვნა იყო, ოფიციალური საბაზი კი ახალი იმპერატორის

მისაღმება და, წესისამებრ, ადრესის წაკითხვა. ბერლინის ხელშეკრულების შესაბამისად 61-ე პარაგრაფის მიხედვით, რომელიც სომხეთის საქმეების მოწესრიგებას ეხება და ამ საკითხის მოსაგვარებლად რეფორმების ჩატარებასა და მშვიდობის დაცვას, მათ ეკისრებათ უშიშროების უზრუნველყოფა და ძარცვისაგან ხალხის დაზღვევა. ეს პუნქტები უნდა განხორციელდეს პრაქტიკულად, სიტყვით და არა საქმით. ამბობენ, რომ ხსენებულ ქვეყანაში გაიგზავნა ასიათასი კაცი სომეხთა გასაუღლეთად, ნაცვლად მათი გაელეტისა არეულობის მოთავე სომხებიც კი გაათავისუფლეს და არავინ არ მოუკლავთ.

მეფის ნაცვალის თავის რეზიდენციაში იმყოფებოდა და ჩვენი შენობის წინ აივანზე იყო გამოსული. მეფის ამალამ ხალხის წინ ჩაიარა. აღგილობრივი მთავრობიდან არავინ დასწრებია ამ ცერემონიალს. მხოლოდ სომეხი მოსახლეობა შეხვდა იმპერატორს დიდი პატივითა და სიყვარულით. იმპერატორის ჩამოსვლის ამბავი მთელი საზოგადოების ყურადღების ცენტრში იყო. უამრავი ხალხი გამოეფინა ქუჩებში. მეფე დაახლოებით 70 წლისაა, კკვიანი და გონიერი სახე აქვს. იმპერატორის უკან იდგა ორი კაცი, შათერი (მეფის ამალის სავალდებულო წევრი მისი მოგზაურობის დროს) გახევებული სახეებით. იმ ღამეს სომხურ ეკლესიებში საგანგებოდ დაანთეს ჩირალდნები, იყო დიდი ილუზინინაციებიც. განსვენებული იმპერატორის, დიდი მთავრის³³ კავკასიაში მმართველობის პერიოდი ძალზე საამო და ტკბილად მოსაგონარი დარჩა სომხებისათვის. ამბობენ, რომ იგი დაპპირდა მათ იმგვარივე ტიპის სამეფოს შექმნას, როგორცაა ბულგარეთი ანდა ფრანგული სამეფოს საგვარეულოები: „თქვენი მმართველობა სომხეთში იქნება და საფრანგეთსაც გაჩვენებთ“-ო თქვა მან. ამ დაპირების თანახმად დიდმა მთავარმა სომხეთი გამოჰყო კავკასიიდან. თუმცაღა ამით სომხების მდგომარეობა უკეთესი არ გამხდარა. სომხების პრობლემა მე ზედმიწევნით გამოვიკვლიე და რამდენადაც მე ვიცი სომხეთმა თავისუფლება ზაინც ვერ მოიპოვა.

თბილისი ქართულ ენაზე ნიშნავს თბილ წყალს. ეს სახელი ქალაქს აქ არსებული ბუნებრივი ცხელი წყლების გამო უწოდეს. ცნობილია, რომ წინათ თბილისი იყო საქართველოს მეფეთა რეზიდენცია — სატახტო ქალაქი. დაარსებულია იგი 358 წელს ჩვენი წელთაღრიცხვით. 650 წელს საქართველოს დედაქალაქი ბიზანტიელებმა დაიპყრეს. შემდეგ გურჯისტანი ისევე, როგორც აზიის სხვა ქვეყნები არაბთა მფლობელობაში აღმოჩნდა; მერე იგი ჩინგიზ-ხანის დროს მონღოლებმა დაიპყრეს. ქართველებმა შემდეგ თანდათან დაიბრუნეს დამოუკიდებლობა. ბოლოს იგი ირანმა და ბიზანტიამ გაინაწილა ერთმანეთში. 1783

წელს ჩვენი წელთაღრიცხვით, რომელიც ჰიჯრის 1200 წელს შეესაბამება, ერეკლე II დადო ხელშეკრულება⁹⁴ რუსეთთან, რომლის თანახმადაც რუსეთს ევალებოდა საქართველოს პროტექტორატი. ერეკლე რუსეთისაგან დახმარებას, ჯარს, თხოულობდა; მოგვიანებით რუსეთმა ვაშოგზავნა კიდევ დასახმარებლად ჯარი. [სპარსელებმა] დაახლოებით 15 ათასი კაცი და ქალი წაასხეს ტყვედ ირანში. გიორგი მე-13 ამ ბრძოლის შემდეგ მთელი სამეფო რუსეთს ჩააბარა.

მონღოლების შემოსევამდე თბილისი ძალზე მჭიდროდ დასახლებული ქალაქი იყო. ქალაქში ყველა ხელობა იყო განვითარებული. ქალაქი გაშენებულია მთებს შორის; დასავლეთიდან მოედინება მდინარე. სიძველის კვალი ატყვია ძველ ციხე-სიმაგრეებს, რომლებიც მთის კალთებზე მდებარეობს. ერთი მთის ძირას⁹⁵ ეკლესიააა გაშენებული. იქვეა საფლავი ცნობილი შეიხ სენანის⁹⁶. ეს საფლავი მუსლიმანთათვის და ქრისტიანთათვის ზიარების ადგილია. შეიხ სენანის საფლავს ახლაც პატრეს სცემს ხალხი და წმინდა ადგილად რაცხს მას. არის აქვე მეჩეთი, რომელიც შაჰ-აბასს აუშენებია. საშენი მასალა მდინარის პირიდან ამოუტანინებია შაჰს. მდინარეზე ჯერ ერთი ხიდი იყო⁹⁷, ახლა 4-ია, და ისიც რკინის; მდინარეზე რომ იყო გადებული, ის შეუკეთებია.

თბილისში რუსეთიდან ჩამოვიდა გენერალი ერმოლოვი⁹⁸, რომელიც მეფის ნაცვალი იყო საქართველოში. თბილისს საფუძველი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე ჩაეყარა .1184—1212 წლებში თბილისი ძალზე ცნობილი და მჭიდროდ დასახლებული ქალაქი იყო. თბილისამდე ქართველ მეფეთა რეზიდენცია იყო ქ. ქუთაისი. თბილისი ჰავის მხრივ თბილი ქვეყანაა, თუმცაღა თბილი ქვეყნების კულტურები აქ არა ხარობს. ზაფხული თბილი ჰავის შესაბამისად ძალიან ცხელია, ზამთარი კი ძალიან კარგი და სასიამოვნო. ხალხი ზამთარში საამურად და მხიარულად ატარებს დროს. ქართველი ხალხი, საზოგადოდ, მშვიდობის მოყვარეობითა და სიმამაცით არის განთქმული. საყოველთაოდაა ცნობილი, რომ თათრებთან და სპარსელებთან წარმოებულ ბრძოლებში დიდ გმირობასა და ვაჟკაცობას იჩენდნენ: რუსეთ-ოსმალეთის ომში გამარჯვება ქართველმა მხედრებმა მოიპოვეს, უმეტესი მათგანი მოხალისედაც კი წავიდა ომში. ახლანდელი თავადები სულ შეიარაღებული არიან, (ქამარ-ხანჯლიანი კაბები აცვიათ), ტკბებიან ცხოვრებით და დროს თავის გემოზე ატარებენ; დაუფიქრებლად ფანტავენ ქონებას და არცა დარდობენ ამაზე; არ ეშინიათ მისი დაკარგვისა. რასაც ქართველები ფანტავენ, იმას სომხები იძენენ.

ქართველები კულტურულ ცხოვრებაშიც იჩენენ ინიციატივას, ავროპეებზე მასალებს ლექსიკონისათვის, ქართველი ერის ისტორიისათ-

ის: აარსებენ გაზეთებს ქართულ ენაზე. დიდ გავლენას ახდენს მათზე ლომხების მანერა, მათი დღევანდელი ცხოვრების ყოფითი ამბები, მათი პისწრაფებები, ჩვევები და ადათები. ქართველებში გზას იკაფავს აგრეთვე რუსეთის ყოფაც. მაგრამ ძირითადი მათთვის მაინც არის ძველი ტრადიციული ყოფა. საკუთარი წესი ცხოვრებისა. რომელიც ახლაც არ გაუგდიათ ხელიდან. ჩაცმულობა ძველი აქვთ. ქალებიც კი ტრადიციულ სამოსს ატარებენ. ამიტომ სადაც არ უნდა წავიდნენ ისინი, ყველა გამოარჩევს ქართველს. ერთ ქართველს რომ გადაუღოთ ფოტოსურათი, ამით მთელ ქართველობაზე შეიძლება შეექმნას კაცს წარმოდგენა, მთელი ერის სურათი დაისატება. უნდა მოგახსენოთ. რომ ისპაანთან ერთი სოფელია, სადაც მთლიანად ქართველები⁹⁹ ცხოვრობენ. მათ ახლა სრულიად დაეწეებულნი აქვთ საკუთარი ენა. ახსოვთ ის, რომ საქართველოდან არიან გადმოხვეწილნი. კვლავ ფიქრობენ, რაი მათ მდგომარეობას სპეციალური უწყებები გამოიკვლევენ. ამ ქართველთა ტომიდან ბევრია ჩაბმული სახელმწიფოებრივ საქმიანობაში. თვითონ გუბერნატორიც ამ ქართველთა ტომისაა. რუსის ჯარში ბევრი ცნობილი ქართველი გენერალია.

ამჟამად თბილისში სხვადასხვა ტიპის ხალხი ცხოვრობს. წმინდა ქართული ქალაქი ქუთაისია, რომლის ძირითადი მცხოვრებნი ქართველები არიან. ქუთაისი ძალიან კარგი ქალაქია. წინათ ეს იყო ქართველთა სახელმწიფო ცენტრი. ფოთი, ბათუმი, არტაანი. ყარსი ქართული მსხვილი ქალაქებია..

ნათლისღება თბილისში ტარდება, როგორც ქრისტიანული რელიგიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დღესასწაული. ორთაღოქსალური მტო, რომელიც ფაქტიურად რუსეთის ოფიციალური რელიგია არის, დიდის ზეიმით იხდის რუსეთის ყველა ქალაქში ამ რელიგიურ დღესასწაულს რელიგიური წესებისა და ადათების დაცვით. ამ დღეს ყველა მონაწილე თავს იყრის თბილისში. ეს ზეიმი დაასლოებით რამდენიმე დღეს გრძელდება თავისი ცერემონიალით. ნათლისღების ადგილს რთავენ და ალამაზებენ. მდინარის პირას ბევრ ლამაზ, ხისგან ნაკეთებ ოთახს გაამზადებენ; ამავე მხარეს მორთულია ხეივანი, რომელიც მთელ სიგრძეზე დროშებით არის გაწყობილი ხიდის თავიდან ბოლომდე. ხიდის ბოლოს ხის დარბაზი მორთულია სხვადასხვა ფერის როგორც სახელმწიფო, ისე საეკლესიო დროშებით. დანიშნულ დღეს თითქმის მთელი საქართველოს მოსახლეობა გამოდის ქუჩებში. იმდენი ხალხი იყრის თავს, რომ მოძრაობა შეუძლებელი ხდება. საცხოვრებელი ბინებიდან ნათლისღების ადგილი არა ჩანს და უმეტესი ნაწილი მოსახლეობისა აივანზე გადის. პოლიციის სამმართველო კი კრძალავს

აივანზე გასვლას, რადგან სანახაობის მსურველები სხდებიან იქ. ვინაიდან ბევრი ხალხის დაჯდომამ შეიძლება გამოიწვიოს აივნების გადატვირთვა, მათი ჩატეხვა და ხალხის დაზიანება, ამიტომ აკრძალულია წაბზე გასვლა. იმ აივნებზე კი, რომლებიც ინჟინრებმა დაათვალიერეს და საშიშროებას აღარ წარმოადგენს ამ მხრივ (საექვო აივნები გაამაგრეს კიდევ) გასვლა ნებადართულია.

დიდის ვასპირით გამოვედი ბინიდან და გავეშურე მდინარის პარას და დავინახე, რომ ხილზე, ქუჩის ორივე მხარეს, შენობები და შენობის სახურავები ხალხით იყო გაქედილი. უმრავლესობა იყო საპატიო, სოლიდური ხალხი—ბატონები და ქალბატონები. ვინც ამ უბნის მცხოვრებნი არ იყვნენ ისინი ისხდნენ ეტლებში, რომლებიც ამ ადგილის პირდაპირ იდგა და შიგნიდან უმზერდნენ ამ სანახაობას. ამასობაში გაისმა მუსიკის და საყვირის ხმა. ჯარის დაახლოებით 15 პოლკი გაეშურა ეკლესიისაკენ ჯვრის წამოსაღებად ბაირაღებითა და სხვა საომარი საჭურველით აღჭურვილი. შუადღე იქნებოდა ჯვარი რომ წამოასვენეს მდინარისაკენ: წინ მოდიოდა კაზაკთა ცხენოსანი რაზმი, უანდართა ჯგუფი, შემდეგ კავკასიის სარდალი, მერე დანარჩენი ოფიცრება და მათ შემდეგ ეკლესიის მეთაური საეკლესიო ტანსაცმელში, ეკლესიის დროშებითა და ჯვრით ხელში. კათალიკოსმა, რომელსაც უკან მოსდევდა დროშების წინ მიმავალი 100 ბავშვი საეკლესიო ტანსაცმელში გამოწყობილი, პროცესია ეკლესიისაკენ წაიყვანა. მათ შემდეგ იყო ჯარისკაცთა პოლკები, რამდენიმე მათგანი ხეივნის მხარეს იდგა წესრიგის დასაცავად. კათალიკოსმა ჯვარი მდინარეში ამოავლო, ნაკურთხი წყალი პირველად დიდებული გვარის ოფიცრებს დაასხურა, შემდეგ უბრალო ჯარისკაცებს. ცივ წყალს შეჩვეული ხალხი პირდაპირ წყალში შევიდა. მდინარის მეორე ნაპირს მყოფი ხალხი კი წყალს პეშვებით რსხამდა სხეულზე, თავ-ფეხს ივლებდნენ ნაკურთხ წყალში. დიდებულთაგან ამისათვის ყურადღება არავის მიუქცევია, თავიც არავის გაუბრუნებია იქით. მიუხედავად ასეთი თავყრილობისა, უთავბოლო ყაყანი იდგა, არაფერი ისმოდა. შემდეგ გაისმა ქვემეხებისა და თოფების გრილი.

ჯარის ის ნაწილი, რომელიც ამ დღესასწაულში იღებდა მონაწილეობას, დიდი მთავრის, წინანდელი იმპერატორის მბრძანებლობაში იყოფებოდა.

ნათლისღების დღესასწაული სომხებს სხვა დროს აქვთ, რუსული რელიგიური წესისაგან განსხვავებით. ამიტომ აქ იყვნენ მხოლოდ ქართველები დღესასწაულისათვის საჭირო ატრიბუტებით.

თბილისის თეატრი დიდი თეატრის მსგავსად ჯერ არაა დასრულებული. ახლანდელი თეატრი მდინარის პირასაა გაშენებული. ქალაქის ბაღის ახლოს. იგი დიდხანი არაა, რაც აქ გააშენეს. ორსართულიანი შენობაა. ზედა სართულზე მოთავსებულია ლოჟები, ქვევით რამდენიმე რიგად არის გაწყობილი სკამები. ისინი რაც შეიძლება მკიდროდაა მიდგმული ერთმანეთთან. ეს ადგილები შედარებით ძვირი არის. ლოჟების ფასი კი 10-დან 20 რუსულ მანეთამდეა. უბრალო ხალხი თეატრს ისე არ ეტანება, როგორც წარჩინებულნი. მას უფრო ცირკის სანა-
 ჯობები აზიდავს. საპატიო ადგილი თეატრში ბევრია. ისეა მოწყობი-
 ლა, როგორც ირანული დარბაზი. განსაკუთრებული ადგილები სცენა-
 დან ორი ზარეს სიმადლეზეა, ლოჟები პატარ-პატარა ოთახებადაა და-
 ყოფილი, ისე რომ შიგ ოთხი ადამიანი ეტევა- თითოეულ ლოჟას თავი-
 სი სპეციალური შესასვლელი აქვს. წინ გადაჭიმულია მოაჯირები, რომ-
 ლებიც შუა თეატრს გადასცქერიან. თეატრის ქალები გაზით ინთება.
 წარმოდგენის დროს სინათლე ქრება დარბაზში. ჯერ ნელ-ნელა იკლებს
 და მერე სულ ქრება. სცენის წინ არიან მუსიკოსები, რომელთა ქამან-
 ჩების სიგრძე აღწევს 2 ზარეს. ერთი წყება მუსიკოსებისა ქამანჩებიან
 საკრავებზე უკრავს, მეორე ვიოლონჩელოსა და ჩასაბერ საკრავებზე და
 სხვა ამგვარ ინსტრუმენტებზე. სცენის მხარეს არის ძალიან ლამაზად
 მოხატული ფარდა. ფარდა აიწევა თუ არა, იწყება წარმოდგენა. ის სპე-
 კტაკლი, რომელიც მე ვნახე აქ, ასეთი შინაარსისა იყო: მთავარი გმირი
 ესპანეთის მეფის მთავარსარდალია, რომელმაც დაიპყრო აფრიკა და
 ზღვით დაბრუნდა უკან. პირველი ფარდა აიწია თუ არა, გამოჩნდა ზღვის
 ნაპირი და ნავსადგური. ზღვის ტალღები მღელვარებდნენ და ენერ-
 გიულად ეხეთქებოდნენ ნაპირს. შუაგულში მოჩანდა გამწვანებული კუ-
 ძული. ცის ერთი ნაწილი ღრუბლებს დაეფარა, მეორეზე მზე კაშკაშ;
 ზდა. ამათ შორის შუა ზღვაში ჩანდა მომავალი გემი, რომელიც ნელ
 ნელა ნაპირს მოუახლოვდა, გემში სწორედ ეს მავრი იჯდა თავისი ჯა-
 ით; გადმოვიდა ნაპირზე, მიესალმა მეფეს. ესპანეთის მეფემ იგი დიდ
 ღვაწლისათვის დაასაჩუქრა თავისი ასულით. ფარდა დაიხურა. მეორე
 მოქმედება წარმოადგენს საქორწილო ღზინს: შეკრებილან დიდებულ-
 ნი, არის დიდი ზეიმი და მხიარულება. პატარძალი ჩააბარეს სარდალს.
 მესამე მოქმედებაში ნაჩვენებია როგორ უკავშირდება ერთი ვერაგი
 იტალიელი მეფის ასულის მოსამსახურე ქალს; მისი საშუალებით იპა-
 რავს დედოფლის ცხვირსახოცს და მიაქვს ქმართან; ამან ეს სარდალს
 უთხრა და ექვებით შეპყრობილი სარდალი ჰკლავს დედოფალს; რო-

დესაც სიმართლე გაიგო (დედოფლის უდანაშაულობა), თვითონაც მოიკლა თავი. ეს მომენტი სცენაზე ძალზე შთაბეჭდავდაა ნაწევნებო.

12 საათზე წარმოდგენა დამთავრდა. ამ თეატრში ხალხი უმეტესად ან ფრანგულად საუბრობდა, ან რუსულად.

პალთა ზეი-ჩვეულებანი

ეკროპაში ყველა ქალი ემანისპირებულია და დიდის პატივისცემით სარგებლობს საზოგადოებაში. განსაკუთრებით რუსეთში არიან ისინი პატივით აღჭურვილნი საზოგადოებრივ ადგილებში. თბილისში ქალს ვერ იპოვით, გაუნათლებელი და უსწავლელი რომ იყოს. ყმაწვილი ქალები სპეციალურ უმაღლეს სასაწავლებლებში იღებენ სწავლა-განათლებას. ეს სასწავლებლები უშვებენ კვალიფიციურ მდივნებს, გადაწყვერებს, ბულალტრებს, მუსიკოსებს და ასეთი სხვა პროფესიის ადამიანებს. ქალების უმრავლესობა სხვა საქმეებითაც არის დატვირთული. იმათ შევხვდებით სხვადასხვა თანამდებობებზე: არიან მაღაზიის დირექტორები, ბულალტრები, მოლარეები, მოსამსახურენი და სხვ. ტელეგრაფისტები, მდივნები, ბილეთების გამყიდველნი რკინიგზის სალარობნი. სპეციალურ დაწესებულებებში მათ სპეციალური ტანსაცმელი აქვთ და მას ატარებენ. ქალები ჯარშიც მსახურობენ. ქართველ ქალებს აქვთ მზითვი ათი ათასი თუმნიდან მილიონამდე. ღარიბი ქალიშვილი ძალიან ღამაზიც რომ იყოს, ქმარს მაინც ვერ იშოვნის, თუ ფული არა აქვს. ამიტომ არის ხოლმე, რომ ხშირად მამაკაცები უშნო ქალებს თხოვლობენ ფულის გულისათვის. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ქალები, რომლებსაც ძალიან ღამაზი და მიწიდიველი შესახედაობა აქვთ და უფულონი არიან, ხშირად ცუდ გზას ადგებიან და უხამს საქმეებს გადაჰყვებიან ხოლმე. ისეთები. ვისაც არც სიმდიდრე აქვთ და არც ღამაზები არიან, განუდგებიან ამ ქვეყანას და მონაზვნად იკვეცებიან. ბევრი ისეთი ქალი მინახავს პატიოსანიც არის, კარგად და რიგიანად იქცევა, ღამაზიც არის, ჭონება არა აქვს, მაგრამ იტანს ცხოვრების ყველა სიძნელეს, არ ერიდება მუშაობას და თავისი პირის ოფლით გააქვს ლელო: არც ნამუსზე იღებს ხელს.

ქალთა ტანსაცმელი არის სადა, გრძელი. კაბები ოქრომკერდიანი, ენიანი. არის ძეწკვიანი კაბები, რომლებიც ირანში იყო გავრცელებული, მაგრამ ახლა აღარავინ იცვამს იქ მათ, რადგან ეს ჩაცმულობა დიდი ხანია გადაეარდა მოდიდან. ოქრომკერდიან, ძველ მოოქროვილ და ენიან კაბებს თბილისშიც ახლა მხოლოდ მოცეკვავეები და მსახიობები იცვა-

ნენ თეატრებში: ტანსაცმელი, რომელიც ახლაა მოდაში*, ქალებს სა-
გონებელში აგდებს.

ქუჩაში, ეტლში ჩაჯდომისას, მეჯლისზე მონაწილეობის დროს ქა-
ლები ყველგან და ყოველთვის პრიორიტეტით სარგებლობენ. მამაკაცე-
ბი პატივს სცემენ და ყოველთვის წინ ატარებენ მათ. თუ ტრამვაი ხალ-
ხით არის გაჭედული და დასაჯდომი ადგილი არ მოიძებნება, კაცები
სწრაფად წამოსტებიან ადგილიდან და უთმობენ ადგილს მანდილოს-
ნებს და თვითონ მთელი გზა ფეხზე დგანან, ყველგან ასეა. ეთქვათ ქა-
ლი ადის ან ჩამოდის ტრანსპორტიდან, მას აუცილებლად ხელს შეა-
შველებს მამაკაცი; ყოველთვის დიდი პატივით და ყურადღებით ეპყ-
რობიან სოლმე ქალებს სრულიად უცნობი მამაკაცებიც კი. თეატრში
და სხვა საზოგადოებრივ ადგილებში ქმრები მოწინებთ ექცევიან თა-
ვის ცოლებს; აცმევენ პალტოს ან ხდიან. თუ ქალს თან არ ახლავს თავი-
სი მეუღლე, მას სხვა მამაკაცი ემსახურება, სულერთია ნაცნობია თუ
უცნობი. თეატრში, მეჯლისზე და სხვა საზოგადოებრივ ადგილებში ქა-
ლი სრული თავისუფლებით სარგებლობს.

ქორწილი თბილისში ისევე ტარდება, როგორც სხვა კულტურულ
ქალაქებში აქვს ამას ადგილი; სადად, უბრალოდ, ტრადიციულად. უმ-
რავლესობა ასეთი ზეიმებისა სრულდება ერთ დამეში. ზოგიერთი წე-
სი, რომლებიც ტვირთავს და ამძიმებს ქორწილს, უკვე უკუგდებულია.
ქორწილი ან სხვა თავყრილობა ყოველთვის მუსიკის თანსლებით მიმ-
დინარეობს. ერთი საათი რვა მანეთი ღირს. ამისათვის საჭიროა სახელ-
მწიფო ორკესტრის დაქირავება.

ბავშვების სწავლა-აღზრდის საქმეც მოგვარებული აქვთ. ქალები
არიან ბავშვების აღმზრდელები, დიასახლისები. ამას გარდა გოგონებს
სკოლაში ყველა სხვა დარგის მეცნიერებას შეასწავლიან.

* მოდა — ესკიზს, პროექტს ეტყვიან.

1. უ რ მ ი ა — ქალაქი ირანის აზერბაიჯანში. ურმიის ტბიდან დაახლოებით 20 კმ დაშორებულია.
2. ჭ უ ლ ფ ა, ჭ უ ლ ფ ის გ ა ს ა ს ვ ლ ე ლ ი — ნახიჩევანის მაზრის სოფელი, ერევნის ოლქში: მდებარეობს იქ, სადაც მდინარე ა ლ ი ნ ჭ ა-ჩ ა ი უ ე რ-თღება არაქსს, არაქსის მარცხენა სანაპიროზე, სპარსეთის საზღვარზე, ჭურ-ვა უკანასკნელი სადგურია კავკასიის რკინიგზის ხაზზე. აქედან გაღის მთა-ვარი ტრაქტი თავრიზსა და თეირანში. ძველი ჭულფა ძალზე მნიშვნელო-ვანი ქალაქი იყო მრავალრიცხოვანი დასახლებით (დაახლოებით 50 000). დღეს მხოლოდ ნანგრევებია შემორჩენილი. ამ სოფლის დაარსებას მია-წერენ სომეხთა მეფეს ტიგრან 1-ს. 1603 წელს შაჰ-აბასმა დაანგრია ჭულ-ფა, 50 000 მცხოვრები აყარა და ისპაანის ახლოს დაასახლა. ამ ადგილას აღმოცენდა ახალი ჭულფა (ნ ო რ ჭ უ ლ ა).
ირანსა და რუსეთს შორის სავაჭრო ურთიერთობა ჭულფის საბაჟო კან-ტორის მეშვეობით წარმოებდა. აღინჯა-ჩაის სათავესთან არის საბორნე გა-სასვლელი არაქსზე. ესაა სწორედ ე. წ. ჭ უ ლ ფ ის გ ა ს ა ს ვ ლ ე ლ ი, რომელსაც იხსენიებს ტექსტში მ ა ჯ დ-ო ს-ს ა ლ ტ ა ნ ე (იხ. С. Тер-Ованесян, город Джуга, Тбилиси, 1937).
3. ა ს კ ე რ-ა ბ ა ღ ი — ნახიჩევანის მაზრის სოფელი, ნახიჩევანიდან რამდენიმე კი-ლომეტრით დაშორებული.
4. ყ ა რ ა ბ ა ღ ი, ყ ა რ ა ბ ა ღ ლ ა რ ი — ყოფილი სახანო შუშის ტერიტორიაზე, ელიზავეტოპოლის გუბერნიაში. ყარაბაღი არის აგრეთვე გოქჩის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთითაც.
5. ს ა რ ა ზ-დ ე ჰ ა თ-ს ა ლ ა მ ა ს ი — პატარა დასახლება ჭულფის მახლობლად.
6. დ ი ზ ე-დ ი ზ — პატარა სოფელი ჭულფის ახლოს.
7. ი ვ ა ვ ღ ა ლ ი — სოფელი ჭულფის ახლოს.
8. შ ა ქ ე — პატარა ქალაქი ირანის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთში.
9. ა რ ა ქ ს ი — მდინარე, რომელიც გაედინება ყარსის ოლქის ფარგლებში (140 კმ სიგრძე). საერთოდ მცირეწყლიანი მდინარეა; სანაოსნო მნიშვნე-ლობა არა აქვს. ყარსის ოლქში მას რამდენიმე მცირე შენაკადი უე:ო-დება (ასე მაგალითად, ერევნის გუბერნიის საზღვარზე უერთდება ა რ ფ ა-ჩ ა ი ს შენაკადი).
10. ნ ა ხ ი ჩ ე ვ ა ნ ი — სამაზრო ქალაქი ნ ა ხ ქ ე ვ ა ნ-ჩ ა ი ს ა და არაქსს შო-რის გაშენებული. ძველი გადმოცემების თანახმად იგი ნოეს დაუარსებია, (მისი მცხოვრებნი დღესაც მიუთითებენ ნოეს საფლავზე). ზოგიერთი სო-მეხი და სპარსელი ისტორიკოსი ქალაქის დაარსების თარიღად ჩვენს წელთ-

* გეოგრაფიულ პუნქტთა დასახელებებს ვტოვებთ ძველი ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით — მ. შამაყაშვილი.

აღრიცხვამდე 1539 წელს მიიჩნევს. (იგი ტიგრან I უნდა დაეარსებინა). ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მე-4 საუკუნეში ნახიჩევანი დაანგრიეს სპარსელებმა. 1064 წელს მას იპყრობენ სელჩუკები; მე-13 საუკუნეში ქალაქი დაარბია ჩინგიზ-ხანმა. ბევრჯერ იქნა იგი დარბეული აგრეთვე სპარსთა და თურქთა მიერ. თურქმანჩაის ხელშეკრულების თანახმად სპარსეთმა ნახიჩევანი რუსეთს დაუთმო.

11. უზუნდუზი — ნახიჩევნის მაზრის პატარა სოფელი.
12. ყურაყი — სოფელი ნახიჩევანის მაზრაში, ნახიჩევანიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
13. ნურაშინი — ქალაქის ტიპის პატარა დასახლება ნახიჩევანის მაზრაში, შდინარე არფა-ჩაიდან 5 კმ დაცილებით.
14. სადარაქი — ქალაქი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
15. დაეალუ, დუჰლუ, დულუ — ქალაქი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან 45 კმ დაცილებით.
16. ყამარლუ — სოფელი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან 25 კმ დაშორებით.
17. ილაჰამზალუ — ერევნის მახლობლად მდებარე სოფელი.
18. ელარი — პატარა ქალაქი ერევნის გუბერნიაში, ერევნიდან რამდენიმე კილომეტრით დაშორებული.
19. ფანდალი — პატარა სოფელი ერევნის გუბერნიაში.
20. უბტა, ობტა (ახტა) — სოფელი ერევნის გუბერნიაში, ახალი ბაიაზეთის მაზრაში.
21. ელენოვკა — ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ერევნის გუბერნიაში (დასახლებულია რუსებით).
22. სემიონოვკა — ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ერევნის გუბერნიაში (დასახლებულია რუსებით).
23. დილიქანი — სოფელი ელიზავეტპოლის (განჯის) გუბერნიაში (დასახლებულია სომხებით), რომელიც მდებარეობს ალსტაფიდან მიმავალ საფოსტო გზაზე, სამხრეთით.
24. აზანი — აზანის დაძახება, მაჰმადიანთა სალოცავად მოწოდება.
25. თარსეჟი — პატარა მდინარე ყოფილ ელიზავეტპოლის გუბერნიაში; ამავე სახელწოდებას ატარებს სოფელიც.
26. ქარაევან-სარაი — ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ერევნის ყოფილ გუბერნიაში, დილიქანიდან ჩრდილოეთით.
27. უზუნთალა — ახალი ბაიაზეთის მაზრის სოფელი ქარაევან-სარაის ჩრდილოეთით.
28. აღსტაფა — ბაქოს გუბერნიის ყოფილი ქალაქი, თბილისიდან 694 კმ დაშორებით, ბაქო-თბილისის რკინიგზის ხაზზე.
29. ბევილი — აღსტაფის ახლოს მდებარე სოფელი, რკინიგზის სადგური.
30. სალუყალა — რკინიგზის სადგური აღსტაფა-თბილისის ხაზზე.
31. საეჟაბალა — სოფელი აღსტაფის ახლოს, რკინიგზის სადგურის სამხრეთით, თბილისისაკენ.
32. ბევიქიას — რკინიგზის სადგური აღსტაფა-თბილისის ხაზზე.
33. ნოყრემაზი — რკინიგზის სადგური აღსტაფა-თბილისის ხაზზე.
34. სასტუმრო „როსია“ — ეს სასტუმრო მდებარეობდა გოლოვინის (ახლანდელი

ტუსთაველის) პროსპექტზე, ქანმრთილობის სამინისტროს ყოფილ შენობაში.

35. დიდი ბუღვარი — იგულისხმება ახლანდელი პიონერთა სასახლის წინ მდებარე ხეივანი.
36. სასტუმრო „ვერსალი“ — ეს სასტუმრო მდებარეობდა ვორონცოვის ძეგლის პირდაპირ.
37. ვორონცოვი ძეგლი — ეს ძეგლი იდგა ვორონცოვის (ახლანდელი მარქისის) მონეტის ნივთების ხიდთან (ახლანდელი მარქისის ხიდი). ძეგლი დაიდგა 1867 წელს ქაოთიკელთა თავადაზნაურების სურვილითა და ინიციატივით იმ ფულთ, რომელიც შეიკრიბა მოსახლეობაში, ამით ქართულმა თავადაზნაურებმა გაიღო ხარკი იმ „ღვაწლისათვის“, რომელიც მიუძღვის ვორონცოვს კავკასიის წინაშე.
38. ხ ა ნ ა რ თ ა ზღვა — იგულისხმება კასპიის ზღვა.
39. ზ ა რ ე — ნანჩილის საზომი ერთეულია, დაახლოებით 107 სმ უდრის.
40. ა გ რ ი - დ ა დ ი (შ ა პ ა ი ო - დ ა დ ი) — არარატის ერთ-ერთი ქედის სახელი, რომელსაც, თავის მხრივ, რამდენიმე მწვერვალი აქვს: ა შ ა ხ - დ ა დ ი (10723 მ) და კ ე ს ა - დ ა დ ი (11262 მ) სიმაღლისა. ეს ქედი ერთმანეთსაგან კეოცს არაქსსა და ეფრატს (მ უ რ ა დ - ჩ ა ი) და, ამდენად, წარმოადგენდა ბუნებრივ საზღვარს თურქეთსა და რუსეთს შორის.
41. იგულისხმება აღმოსავლეთ საქართველო.
42. ს ო ხ უ მ - ყ ა ლ ა — ასე იხსენიებენ ქალაქ სოხუმს ძველი საისტორიო თხულებები.
43. შ ი რ ვ ა ნ ი — ყოფილი ბაქოს გუბერნიის სამაზრო ქალაქი. ძველად არსებობდა შირვან-ის სახანო, სასაწყლთა სავასალო. მისი მეფეები ცნობილი იყვნენ, როგორც „შირვან-შაჰები“. დაუთ აღმაშენებლის დროს შირვანი საქართველოს შემოუერთდა, მაგრამ შემდეგ ამ სახანომ კვლავ დაიბრუნა დამოუკიდებლობა.
44. შ ა ქ ი — ქალაქი ბაქოს ოლქში, ნუხის მაზრა. ყოფილა სახანო.
45. შ ე მ ა ხ ა — ყოფილი ბაქოს გუბერნიის სამაზრო ქალაქი. წინათ იგი შედიოდა შემახის გუბერნიაში. ზოგიერთი ცნობის მიხედვით ეს ქალაქი მე-9 საუკუნეში, ხოსრო ანუ შირვანის მეფობის დროს აღმოცენდა. ხოსროს იგი გადაუქცევია, თითქოს, შირვანის მთავარ ქალაქად. ძველად შემახა იყო აბრეშუმით ვაჭრობის ცენტრი. ვაჭრობა წარმოებდა ვენეციასთან, გენუასთან, რუსეთსა და სხვა ქვეყნებთან.
46. ქ ა მ რ ი — ქალაქი ყოფილი ბაქოს გუბერნიაში, ნუხის მაზრა.
47. რუსეთ-თურქეთის ზავის საკითხს იხილავდა ევროპის კონგრესი ზერლინში, სადაც 1878 წელს 13 ივლისს დაიდო ტრაქტატი, რომლის საფუძველზე ბალკანეთი არსებითად გაიანჭილა ავსტრიამ და თურქეთმა. რუსეთს დაუბრუნდა მხოლოდ ბესარაბია. ბერლინის ტრაქტატის ძალით რუსეთს თავის მფლობელობაში დაუმტკიცდა ბათუმი, არტანი და ყარსი (იხ. ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია, მე-19 საუკუნე, თბილისი, 1954).
48. ა რ დ ა ჰ ა ნ ი , ა რ დ ა ა ნ ი (ისტ. ა რ ტ ა ა ნ ი) — მდებარეობს ყარსის ოლქის ჩრდილოეთ რაიონში.
49. ყ ა რ ს ი — ყარსის ოლქის მთავარი ქალაქი.
50. გერმანელი კოლონისტების მოწყობა საქართველოში გენერალ ვროლოვს ჰქონდა დავალებული, აღექანდრე I-ის მეუღლის ინიციატივითა და მფარვე-

ლობით 1818 წელს საქართველოში გადმოასახლეს 500 ვიურტემბერგელი გერმანელის ოჯახი. მთავრობამ მათ მოსაწყობად გარკვეული თანხა გაიღო, არ დაუზოგავს ოქროც კი. გერმანელებს გარდა საქართველოში ჩამოასახლეს სომხები, ბერძნები და რუსები. 1828 წელს ირანის აზერბაიჯანიდან საქართველოში გადმოასახლეს 8.250 კომლი სომეხი. 1829—1831 წლებში საქართველოში, კერძოდ, ზემო ქართლში ბერძენ-სომეხთა 14 ათასი კომლი დასახლდა. მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში საქართველოში შემოსახლდა იწყეს რუსმა სექტანტებმა — ღუხბაორებმა და მალაკნებმა. კოლონისტთა ეს ნაკადი განსაკუთრებით გაიზარდა ევრონაციონის დროს. ევრონაციონმა დაასახლა საქართველოში 3.500 კომლი რუსი სექტანტი (დაწვრილებით იხ. ა. კიკვიძე საქართველოს ისტორია. მე-19 საუკუნე, თბილისი 1954, გვ. 232—233; ფადეევი ა. შ., მთავარ-მართებელი ა. პ. ერმოლოვი და გერმანელების ახალშენები ჩვენში, ეურ. „Русск. архив“, 1891, № 9, (ალ. ყიფშიძისეული თარგმანი), აგრეთვე, ა. ფრონელი, „ივერია“, 1891, 19 სექტემბრის № 199, გვ. 2—3).

51. ვ ლ ა დ ი კ ა ვ კ ა ზ ი (ახლანდელი ორჯონიკიძე) — მდებრეობს მდინარე თერგის ორივე ნაპირზე, დარიალის ხეობაში. 1863 წელს იგი საოლქო ქალაქად აქცეეს. ვლადიკავკაზს დიდი სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. გარდა ამისა, იგი იყო მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრიც.
52. გ ე ო რ გ ი ე ვ ს კ ი — თერგის ოლქის ქალაქი, პიატიგორსკიდან 35 კმ დაშორებული, სამხრეთ-აღმოსავლეთით. 1777 წელს საფუძველი ჩაეყარა გეორგიევსკის ციხეს, რომელიც მოზდოკს აერთებდა აზოვთან. 1783 წელს აქ დაიწყო ხელშეკრულება რუსეთსა და საქართველოს შორის, რომელიც ცნობილია „გეორგიევსკის ტრაქტატის“ სახელწოდებით. 1786 წელს კავკასიის გუბერნიის შექმნასთან დაკავშირებით გეორგიევსკის ციხე სამაზრო ქალაქად იქცა, ხოლო 1802 წელს იგი უკვე საგუბერნიო ქალაქია.
53. ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ო ვ ს კ ი — ქალაქი ყოფილ ეკატერინოსლავის გუბერნიაში, ლოხოვ-სევესტოპოლის სარკინიგზო ხაზზე, რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით სტავროპოლიდან.
54. ი ვ უ ლ ის ხ მ ე ბ ა ს ტ ა ვ რ ო პ ო ლ ი.
55. ფ ა რ ს ა ნ გ ი — იგივე ფარსახი, მანძილის ერთეულია ირანში, უდრის დაახლოებით 7—6 კილომეტრს.
56. სამხედრო მუზეუმი — სამხედრო ისტორიული მუზეუმი ანუ „ღიდების ტაძარი“, მდებარეობდა ყოფილი ვოლოვინის პროსპექტის კუთხეში. ბარიათინსკის ქუჩაზე (ახლანდელი სურათების გალერეის შენობაში, რუსთაველის პროსპექტზე). ეს მუზეუმი დაარსდა 1885 წელს კავკასიის დაპყრობისას რუსი ჯარების მიერ გამოჩენილი გმირობის უკუდავსაყოფად. მუზეუმში სამხედრო ნადავლის გვერდით გამოფენილი იყო რუბოს, აივაზოვსკისა და სხვა მხატვართა ტილოები, რომლებიც ასახავენ ბატალურ სცენებს კავკასიის ომების ისტორიიდან. აქვე იყო თავმოყრილი ქართველ და რუს მეფეთა პორტრეტების მდიდარი კოლექცია.
57. 1874 წელს პირველი სახაზინო თეატრი ხანძარმა გაანადგურა. შემდეგ აწყნდნობითი თეატრი, რომელმაც 22 წელი იარსება. 1896 წელს საბოლოოდ დამთარდა სახაზინო თეატრის მშენებლობა (ახლანდელი ზ. ფალიაშვილის სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრი, დაწვრილებით იხ. შ. კაშშაძე, თბილისის ოპერისა და ბალეტის თეატრი, თბილისი)

58. ქ ა რ ვ ა რ ი — ირანელი ფელის ერთეული, რომელიც ნახევარ მილიონს უდრის.
59. არწრუნი გრიგოლ იერემიას ძე (1845—1892 წწ.)—სომეხი საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი, ფილოსოფიის დოქტორი, ჟურნალისტი, გაზეთ „მშენებელის“ დამაარსებელი და მისი რედაქტორი, არწრუნისა და იმ ქარვასლა, რომელიც მდებარეობდა სასახლის ქუჩაზე (იხ. „ივერია“, 1892, № 271—272, 273).
60. მცირე თეატრის შენობის ხანძარი — გასული საუკუნის 50-ან წლებში თბილისში მოქალაქემ თამაშებზე ყოფილ ერევნის როდანზე ააშენა თეატრის შენობა. თეატრის პროექტი შეადგინა არქიტექტორმა სკუდინიმო, რომელიც ვირონიცოვმა ოფისიდან მოიწვია. თეატრის საფუძველი 1847 წელს ჩაეყარა, ხოლო 1851 წელს დასრულდა. 1874 წელს იგი მთლიანად დაიწვია. შ. კაშპაძე, თბილისის ოპერისა და ბალეტის თეატრი).
61. იგულისხმება გ. არწრუნის ქარვასლა, რომელიც მდებარეობდა სიონის ქუჩაზე, სიონის ტაძართან (დღევანდელი სიონის ქუჩა).
62. იგულისხმება ალექსანდრე III და მთელი მისი ოჯახის მოგზაურობა კავკასიაში 1888 წელს, რომლის დროს ისინი საშინელ სარკინიგზო კატასტროფას დაუბრუნდნენ (იხ. „ივერია“ 1888, №№: 202—205, 206, 211, 215, 219).
63. შ ა პ ი — ირანული წვრილი მონეტა, დაახლოებით 1/2 რუბლს შეადგენს.
64. კავკასიის ნაციონალური მუზეუმი გაიხსნა 1867 წელს დიდი მთავრის მიხედვით ნიკოლოზის ძის ინიციატივითა და ამ მუზეუმის პირველი დირექტორი გახდა რადეს უშუალო ხელმძღვანელობით. მუზეუმი მდებარეობდა ყოფილი გოლოვინის პროსპექტზე, სასახლის პირდაპირ; ახლა იგი წარმოადგენს ქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს. კავკასიის მუზეუმის შექმნის მიზანს იყო კავკასიის და მისი მომიჯნავე ქვეყნების ყოფისა და ისტორიის შესწავლა. ამ თვალსაზრისით ეს მუზეუმი ძალზე მდიდარია. იგი ერთგვარად მოდგენას იძლევა კავკასიის ეთნოგრაფიაზე, ბუნებაზე, ყოფაზე, ფლორასა და ფაუნაზე. აქ არის შემდეგი განყოფილებები: ზოოლოგიური, ბოტანიკური, გეოლოგიური, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული.
65. ჩ ა რ ე ქ ი. — ირანული წონის ერთეული, უდრის დაახლოებით 250 გრამს.
66. იგულისხმება თბილისის საფაბრიკო-საქარხნო საწარმო („თბილისის კონცენტრების მექანიკური სახელოსნო).
67. იგულისხმება არსენალი, მახათას მთის ძირას.
68. ძველი ციხის შენობა მდებარეობდა ახლანდელი პუშკინის ბაღის ადგილად.
69. მოქთაქედო—ალა მირ ლეოპოლდო, სპარსელი ემიგრანტი, დევნილი ნასრე შაჰის მიერ. ნასრედენ შაჰს ირანის ტახტზე ასვლისას მეტოქე გამოუჩნდებოდა, ბეჭედი მიიღო და სხიტი, რომლის ცდა დაუფლებოდა ტახტს უშედეგოდ აღმოჩნდა. იგი იძულებული იყო დაეტოვებინა სამშობლო თბილისისათვის შეეფარებინა თავი. ირანიდან მას თან წამოჰყვა მოქთაქედო. თბილისში მათ გამოუყვეს საცხოვრებელი ადგილი მიხეილის ქუჩაში (ახლანდელი პლენანოვის გამზირი). აქ მოქთაქედო გააშენა მინიერი ბაღი, რომელიც ატარებდა მის სახელს—ყოფილი მუშტაიდის ბაღი. დღეს ამ ბაღს ეწოდება ორჯონიკიძის სახელობის კულტურისა და სპორტის პარკი (იხ. „Иллюстрированный спутник по Тифлису и его окрестностям“, составил В. А. Берштейн, Тифлис, 1899).
70. შ ა ნ ა ბ ი — მიწის საზომი ერთეული ირანში.

71. ხ ა რ ვ ა რ ი — ირანული წონის ერთეული, უდრის 300 კგ.
72. შ ა ლ ფ უ ქ ი — გაუწმენდავი ბრინჯი.
73. ბ ა თ მ ა ნ ი — წონის ერთეული ირანში, უდრის 2,944 კგ.
74. სასტუმრო „ლონდონი“ — ეს სასტუმრო მდებარეობდა ვორონცოვის ძეგლის უკან, ალექსანდრეს ბაღის (დღევანდელი 26 კომისრის) პირდაპირ, ვორონცოვის მოედანზე.
75. სასტუმრო „კავკასია“ — ეს სასტუმრო მოთავსებული იყო ყოფილი ერევნის მოედანზე, ახლანდელი კიროვის ქუჩისა და რუსთაველის გამზირის კუთხის სახლში, კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის შენობის გვერდზე.
76. სასტუმრო „გრანდ-ოტელი“ — ეს სასტუმრო მდებარეობდა ძველი ნიკოლოზის ხიდან (ვორონცოვის ყოფილი ხიდი). ალექსანდრეს ბაღის პირდაპირ, ახლანდელი გომეოპატური სააფთიაქო მალაზიის უკან.
77. მ ი რ ზ ა რ ე ზ ა ხ ა ნ ი — ირანის შაჰი, ფეჰლევის დინასტიის დამაარსებელი.
78. ფ ა ლ ა ქ ი — რკინის ფირფიტა (სპ.).
79. 1819 წელს გენერალმა ერმოლოვმა კერძო ბინაზე მოაწყო კლუბი, სადაც თავს იყრიდა თბილისის მოწინავე საზოგადოება. აქ იყო საცეკვაო დარბაზი, ბანქოს სათამაშო ოთახი და პატარა ბიბლიოთეკა, რომელსაც საზღვარგარეთიდან გამოწერილი ჰქონდა ფრანგული და გერმანული ჟურნალ-გაზეთები (იხ. შ. კაშმაძე, თბილისის ოპერისა და ბალეტის თეატრი, თბილისი).
80. 1883 წელს დამთავრდა ბათუმის რკინიგზის ხაზის მშენებლობა. ამავე წელს თბილისი რკინიგზის ხაზით შეუერთდა ბაქოს. ასე შეიქმნა ბაქო-ბათუმის მაგისტრალი.
81. ჰაეი თარხანი — ასტრახანი, ჰაეი თარხანის ზღვა კი — კასპიის ზღვა.
82. 428 წლის დამარცხება—სომხეთში 68—428 წლებში ბატონობდა არშაკელთა დინასტია. ბრძოლა წარმოებდა ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შესაქმნელად, რომელიც დამთავრდა 387 წელს. დამოუკიდებლობა დროებით შენარჩუნებულ იქნა, მაგრამ 428 წელს იგი საბოლოოდ დაცარდა სომხეთმა. გაბატონდა რომი.
83. ე ჩ მ ი ა ძ ი ნ ი — ეს არის ცნობილი სომხურ-გრეგორიანული მონასტერი, სომეხთა და ყველა პატრიარქის და კათალიკოზის რეზიდენცია (სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს: ხოლოშობილის გარდამოსვლას). ეჩმიადინი მდებარეობს ერევნის ოლქის სოფელ ვილარშაპეტის ახლოს, ერევნიდან სულ 18-ოდე კილომეტრის დაშორებით, ეჩმიადინის მარჯვნივ (იხ. Арапетов, Я., Эчмиадзинский монастырь).
84. გაზეთი „მშაკი“ — დაარსა გ. არწრუნმა 1872 წელს. იგი ყოველდღიურად გამოდიოდა (იხ. კომენტარი № 59).
85. თეთრ ზღვას უწოდებდნენ ხმელთაშუა ზღვას.
86. ქაიხოსრო ქეიქაუსი — ირანის ლეგენდარული მეფის სახელია, ქეიქაუსის შვილი მეფეთა წიგნის მიხედვით.
87. არშაკუნი — ასე ეწოდებოდა არშაკელთა დინასტიას სომხურად. არშაკელები სომხეთში ბატონობდნენ 63—428 წლებში. ამ დინასტიის დამაარსებელია თრდატ III, რომლის დროსაც სომხებმა მიიღეს ქრისტიანობა.
88. ასე ეწოდება ძველ სპარსულ ენას. ამ ენაზეა დაწერილი ძველი სპარსეთის სა-

ღვთი წიგნი ზენდ-ავესტა. ზენდის სამშობლოდ დღეს-დღეობით ითვლება ბაქტრია, ამიტომ ამ ენას ხშირად ძველ ბაქტრიულსაც უწოდებენ ხოლმე.

89. ქულის მთას უწოდებენ არარატს.
90. იგულისხმება კავკასიის მთავარმართებელი თავადი შერემეტოვი.
91. 1894 წელს გარდაიცვალა რუსეთის იმპერატორი ალექსანდრე III.
92. იგულისხმება რუსეთის იმპერატორი ნიკოლოზ II.
93. დიდი მთავარი ეწოდებოდა ნიკოლოზ I-ის მეოთხე შვილს მიხეილ ნიკოლოზის ძეს (1832—1909 წწ.). 1863—1891 წლებში მიხეილი იყო კავკასიის ჭარბ მთავარსარდალი. მისი მმართველობის დროს რუსეთმა საბოლოოდ დაიმორჩილა კავკასიის ზოგიერთი ტომი: ჩეჩნები, დღესტნელები და სხვანი.
94. „გეორგიევსკის ტრაქტატი“ ეწოდება იმ ხელშეკრულებას, რომელიც დიდო გეორგიევსკში 1783 წელს რუსეთსა და საქართველოს შორის.
95. იგულისხმება მთაწმინდა.
96. შ ე ი ხ-ს ე ნ ა ნ ი — იგივე მამა დავითი. მუსლიმანთა გადმოცემით შეიხ-სენანს შეუყვარდა ქართველი ქალი, მიიღო ქრისტიანობა და გახდა მღვდელ-მსახური — მამა დავით გარეჯელი.
97. ავტორს მხედველობაში აქვს ძველი ხიდი (მეტეხის ხიდი), რომელიც ხისა იყო. (იხ. П. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, Тифлис 1866).
98. ე რ მ ლ ვ ი — საქართველოს მთავარმართებელი (1772—1861) და კავკასიის კორპუსის მეთაური. ა. პ. ერმოლოვი 1816 წელს მოვიდა თბილისში. მან დააშოშმინა გურიაში. სამეგრელოსა და იმერეთში ამტყდარი აჯანყება; მანვე შემოუერთა რუსეთს აფხაზეთი, შირვანის სახანო და სხვა ადგილები. გააუმჯობესა სამხედრო გზა. ერმოლოვი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა 1812 წლის სამამულე ომში. 1827 წელს ერმოლოვი შეცვალა გენერალმა პასკევიჩმა.
99. იგულისხმება ფერეიდნელი ქართველობა. გასული საუკუნის 80-იან წლებში ირანში საგანგებოდ იმოგზაურა ლადო აღნიაშვილმა ფერეიდნელი ქართველების სანახავად. თავისი მოგზაურობა და ფერეიდნელი ქართველების ცხოვრება მან აგვიწერა ეურნალ „მოამბეში“ (იხ. აგრეთვე ა. კელიძე, „ფერეიდნელი ქართველები“).

بردان دارند بعض وقت که ترا مو ابر میشود بعد از آن خانمی داخل
 شده و جای نشیمن ننمانده باشد از مردمان تا تربیه پاشده جای خود را
 بدان خانم داده خودش در سر پامی ایستاد و در وقت سوار شدن
 و پایین آمدن دست آنها را گرفته و کمال مواظبت بعمل میآوردند
 و لویس آشنایی نداشتند باشد در تماشا خانه و تیاترنا و غیره پالتو
 خانمهای محترمه را شوهران میپوشانند و اگر شوهرش نباشد از سایر
 خویشاوندان و آشنایان هم حق این خدمت را دارند برای
 گردش و مهمانی باله خانمها کمال آزادی را دارند وضع عروسی
 در این شهر مثل سایر شهرهای تمدنه بسیار سهل و بقاعده است
 اکثری در کیش تمام میشود بعضی رسومات و تخمیلات و لاطایلت^{تانی}
 قدیم در این خاک متروک و منسوخ نمایند به اکثری از عروسها و
 همانها از دستجات موزیکاپنی میآوردند ساعتی بهشت مناط
 دولت وجه کرایه گرفته بر کس نخواهد وجه مذکور را داده و موزیکاپنی
 در محل که میخواهند حاضر خواهد شد در تربیت اطفال و وضع
 خانه داری کمال مهارت را دارند وضع تربیه و خانه داری و سایر
 ملزومات نسوانیه در کتب دختران مثل سایر علوم تحصیل نموده
 یاد میگیرند

* *

*

داشته باشد که شوهر پیدا نماید و الا خیلی مشکل است که دختر عزیز
 متمول ولو که بسیار وجیه و نجیب باشد شوهر پیدا نمایند
 این است که اکثری از زنها وجیه بعضی صفات ناشایست را
 اختیار مینمایند بعبارۀ اخروی منوانی که صاحب حسن و جمالند
 اگر متمول نباشند لابد باید فعل شنیع را اختیار نمایند و
 آنانکه خسرالدنیا و الاخره شده نه جمال دارند نه متمول لابد ترک
 دنیا و عابدۀ میشود لکن بسیار دیده شده منوان که دارای
 ناموس بودند اند با وجود حسن و تناسب اندام و وجاہت
 بی اندازه با هزاران سختی و مزدوری عمر خود را بسر برده
 و ترک ناموس ننموده اند در خصوص لباس اگر چه بسیار
 فورم سنگین و ساده دارند و بعضی لباسهای زری و زنجیره دار
 که در ایران معمول است نمی پوشند لکن برای تغییر طرح
 لباس باز دو چار خسارات و زحمت میشوند لباسهای
 زری و زنجیره دار در شهر مذکور مخصوص رقاصان و
 بازیگران تماشاخانه است و لباسهایی که از مود ۳۷ ،
 می افتاد پوشیدن آن برای خانها بسیار دشوار است
 در کوچۀ قوی در شگه با و در مجالس همه وقت خواتین تقدم

رسوم و عادات خواتین

خواتین در جمیع اروپا کمال احترام و آزادی را دارند علی الخصوص در روسیّه که مراعات فوق العاده در وضع آسایش و احترام آنها مینمایند در شهر تفلیس در صد نفر نسوان بی سواد و بکلتب زرفته پیدا نمیشود بجهت دخترها معلم خانهای مخصوص قرار داده اند از این معلم خانها کاتبه منشیهای کامل و دفتر دار و موسیقی دان و غیره بسیار بیرون میآیند و اکثری از نسوان مشغول انواع مشاغل میباشد چنانکه جمعی در مغازینها بست ریاست و پاره برای دفتر داری یا تجویداری و خدمتگذاری و غیره مشغول دارند در بعضی امورات دولتی هم از چند ی باین طرف از طایفه نسوان مصدر خدمات شده اند مخصوصاً تلگرافچی و محرر و بلیط فروش راه آهن در بعضی نقاط از جماعت مذکوره میباشد و در لباس علامت مخصوص آنشغل را مانند مردان صاحب شغل دیوانی میگذارند اکثری از خانمهای صاحب منصبان قشونی باشوهران خود بار دو تا و ساخوهای شهرهای دور دست مسافرت مینمایند برای دختران بی دولت و کمذت کمتر شهر پیدا نمیشود دختران از ده هزار تومان تا میلیونیها باید تمول

هوا بر بوده و از طرف دیگر آفتاب تازه میخواست از زیر ابر
 نمایان باشد در این بین چنین کشتی در میان بحر نمودار شد
 کم کم بکنار آمد از میان کشتی همان سردار با قشون ابو الجهمی
 خود بسیر و ن آمد بحضور پادشاه اسپانیول در پاداش
 این خدمات دختر خود را بسردار مذکور داد در پرده دومی
 مجلس عروسی بود که اطاقهای بسیار باشکوه و عمده طرب
 زیاد دیده میشود عروسی مفصلی برای سردار نموده
 عروس آوردند در پرده سیم یکمیز از مردمان منقلب
 اطالیا آمد ربطی با خد متکار دختر پادشاه درست نموده
 بواسطه او دستمال ملکه را در دیده نزد شوهر ملکه برد بلکه را
 برد و سینه بود در پیش سردار متهم نمود و از سردار از غیرت
 که داشت ملکه را بکشت بعد طفت بر بی تقصیری ملکه شده
 خود را نیز بکشت وضع این بازی بطوری مجسم مینمودند
 که جمیع مسائل در حالت طبیعی بلا تفاوت بنظر میآید زنی که
 شبیه ملکه شده بود از بازیگران پاریس بود در ملاحظت
 و حسن صورت یگانه مجلس بود و سایر آقریت ما هم
 بسیار وجهه و خوشگل بودند در ساعت دوازده مجلس تمام
 شد اکثر وقت بزبان فرانسه و روسی در این تیاتر
 تکلم مینمایند *

بسرک کمتر میروند محل بازی را بنوعی که در تالارهای ایرانی تالار
 نشین قرار میدهند در تیاتر هم بقدر وسعت تماشاخانه شاه نشینی که از زمین تماشاخانه دوزخ ارتفاع دارد
 درست نموده و لوژهای تماشاخانه هم منقسم باوطاقهای
 کوچک چهار نفری است که هر کدام دری مخصوص دارند از جلوش
 محج مختصری کشیده اند که میان تماشاخانه نگاه میکنند
 چراغهای تیاتر هم تماماً گاز مشغول میشود در وقت
 بازی ابتداء موزگانچیان است که کمانهای خیلی بزرگ
 تا بلندی دوزخ هست که دسته آنها تماماً کمان میزنند
 و دسته دیگر قرانت و باسون و سایر انواع موزیک
 قشنگ مینوازند بعد از موزکاپنچی پرده بسیار قشنگ
 نقاشی شده دور نما از جمله محل بازی انداخته اند در ابتدا
 بازی پرده بالا رفته اوضاع نمایان میشود از جمله بازیهای
 که چاکر در آنجا سیاحت نمود تفصیل فتوحات کیمفراز سر
 داران پادشاه اسپانیول بود که در آفریقا فتوحات
 نمایان نمود و از راه دریا مراجعت مینمود پرده اول
 که بالا میرفت ساحل دریائی نمایان شد که آنجا بطر بنذر
 بنظر میآید و دریا امواج و طلاطم شدید داشته در میان
 دریا جزایر باد رخت سبز و خرم بسیار بنظر میآید از طرف

آب تبرک شد در اول بروی صاحبمنصبان بزرگ زده بعد
 جمیع روی سالدها پاشیده و چندین نفر با وجود سردی هوا
 و یخ نای بزرگ که در روی رودخانه میآمد لخت شده نومی آب
 رفتند مردم او باش که در پشت رودخانه حاضر بودند متصل
 بر سر و بالای خود آب میپاشیدند لکن از اشخاص محترم ابداً
 این نوع حرکت سرنمی زد با وجود اجتماع این همه مخلوق ابداً صد
 بیقاعده شنیده نمیشد بعد بنای شلیک توب و تفنگ گذشته
 اکثری از این افواج ابوالجمعی و یک کنیاز عموی امپراطور
 سابق که جانشین قفقاز بود حضرات آرامنه خاج شویمان
 علیچده داشتند چون مذهب رسمی دولت روسیه را ندانستند
 از اجنبه غیر از جمعیت خود دیگر سایر ملزومات عید در آنجا
 نبود تیاتر تفلیس چون تیاتر بزرگ هسنوز تمام نشده حالیه
 تیاتر معروف در روبروی رودخانه و نزدیک باغچه شهر
 عمارتی است که از چند سال قبل بنا نموده اند محل نشین آنجا را
 در دست مرتبه قرار داده اند مرتبه بالا لوشاست و در پائین
 چندین صفت صندلی نشین گذاشته اند که صندلیها هر قدر
 قریب تر بجلّ سایر آنقدر در قیمت گران تر است و لوشها
 از ده مناط الی بیست مناط روسی است اشخاص غیر
 معروف به تماشای تیاتر نمیآید چنانکه مردمان محترم هم

کرایه یکساعت هر چه فرستادم منطری پیدا نموده موافقاً
 از خانوادہ بسیار محترمی فدوی را در بلقون خود بدون چشم
 داشت قبول نموده و غنهای دید پرانی و محبت بعمل آوردند
 فدوی در نهایت صعوبت از منزل حرکت نمود بحمل موعود
 رفت کنار رودخانه و بالای پل و کوچهای اطراف دعوات
 و بیست باهما پر از جمعیت شد اکثر اشخاص محترم و خواتین
 که محل نشین پیدا نتوانستہ بودند بہ توی در شکہ نشسته و در
 در شکہ در کوچ روی محل مذکور برای تماشا نگاه داشته بودند
 در این بین صدای موزیک و شیپور افواج از ہر طرف بلند
 شد بقدر پانزده فوج از سربازخانہ با با بیرق و سایر لوازم
 حرکت کرده بہ کلیائی کہ خاج را با سیت میاوردند رفته
 وقت ظهر خاج را حرکت داده بطرف رودخانہ ابتداء
 سوارہ قزاق با دستہ ژندرام بعد سردار کل فقار و
 سایر صاحبمنصبان نظامی و غیرہ عقب سر آن روحانیان لباس
 مخصوص کلیسا و انواع پیرقهای روحانی و خاج در دست خلیفہ
 بزرگ بقدر صد نفر اطفال لباس ملکہ بہ پوشیدہ در جلو
 پیرقهای کلیسا افتادہ بودند بعد از این با افواج سالداد بود
 و غیر از این سالداد با چند فوج ہم در طرفین خیابان ایستادہ
 بودند خلیفہ خاج را بمیان قور انداختہ بیرون آورده

و خوش گذرانی بسیار اصرار دارند در خراجی و ائلاف
 و جود ابدی بآکی ندارند باندازه که گرجیان متلف هستند
 ده مقابل آرامنه جمع آوری مینمایند حالیه در جمع آوری
 تواریخ و لغات زبان خود و تائیس روزنامه ما بلفت
 گرجی مردانه میکوشند وضع آرامنه و خیالات آنها بگرجیان
 هم بسیار سراسیت نموده با وجود نفوذ قواعد روسیه طایفه
 مذکور وضع قدیم خود را ابد از دست نداده بهمان لباس
 قدیمی خود بلبس بوجه هستند چنانچه اناث زکور در لباس
 و فورم قدیم خود شانتند و بهر جا که از طایفه گرجیه متفرق شده اند
 میخوابند مطمع و جمع آوری نمایند از هزاریکه کیمف گرجی عکاسی که
 مشغول جمع آوری انگ برای ملت خود مینمود مذاکره میکرد
 در اصفهان و قریه پیدا نموده اند که اهل آنها تماماً گرجی بود
 اند اگرچه حالیه زبان خود را فراموش کرده اند باز خیالشان
 که ماسورین مخصوص از طرف جماعت بجهت تفتیش حالات آنها
 برود و در امورات دولتی از طایفه گرجیه دست اندر کار در
 جمیع ادارات بسیار است حاکم نفس نفیس از طایفه است
 خرابهای معروف در میان قشون بسیار دارند حالیه در تفتیش
 جماعت تنوعه زیاده از گرجیان شده اند شهر مخصوص بگرجیه
 کوتایس است که عموماً ساکنین آنجا گرجی هستند و این شهر

بسیار با صفاست سابقاً در وقت سلطنت حکمرانی گرجیان
پوتی و باطوم و اردنان و قارص جزو حکمرانی گرجیه بودند
خاج شویان تفلیس این عید را اکثری از شعبات مذهب عمومی
بسیار گرامی می‌شمارند علی‌الخصوص شعبه ارتودوکس که مذنب
رسمی دولت روسیه باشد در جمع شهرهای روسیه باین
بسیار شکوه قواعده این روز را بعمل می‌آورند فدوی در این شهر
در تفلیس سیاحت کاملی از خاج شویان بعمل آورد چند روز
قبل از عید مشغول تزیین مکان خاج شویان بودند در کنار رود
خانه اوطاق چوبین بسیار قشنگی درست نموده از طرفین
اوطاق خیابان خیلی مزین که اطراف آن تماماً بسیرق
زده تا دم پل کشیده بودند و در دم پل دروازه چوبین
باقسام بیرق دولتی و روحانی قرار داده بودند و روز
سوم عود بقدری جمعیت جمع شده در کوه چا حرکت غیر ممکن
بود از منزل فدوی محل خاج شویان دیده نمی‌شد و اکثر
بلقونهارا از طرف رئیس اداره نظریه قدغن نموده بودند
که تماشا چیان در آنجا بنشینند بعلت آنکه جمعیت زیاد شده
احتمال میرفت که بلقون خراب شده و تماچیان دوچار صدمه
میشدند مگر بلقونهای مخصوص که مهندسین نگاه نموده و از
استحکام آن خاطر جمع شده اجازه داده بودند فدوی بجهت

زیارت نموده و مراراً و محترم و گرامی می‌شمارند و دیگری
 مسجدی است که شاه عباس مرحوم بنا نمود ابتدای بنا را
 با سنگ از میان رودخانه برداشته اند و در روی رودخانه بدو
 یک پل داشته حال چارپل آبنین در روی رودخانه بنا نموده
 اند ابتدا تعمیری که از طرف روسیه بتقلیس شد و جزال برالوف
 نموده است جزال مزبور بعد از اشجدر معروف از طرف
 دولت روسیه والی گرجستان گردید و اول بنا این شهر
 در سنه میلادی گذاشته شد و از سنه ۱۱۸۴ میلادی
 سنه ۲۱۲ شهر تغلین بسیار آباد و معروف بوده قبل از
 آبادی آن شهر مقر حکومت امرای گرجیه شهر کوتایس بوده
 هوای شهر تغلین گرمسیر است اگرچه میوهات گرمسیر در
 آنجا بعمل نمی‌آید لکن تابستان آنجا مثل گرمسیر است بسیار
 گرم میشود زمستان آنجا خیلی خوب و مسرور است اهالی در
 زمستان فوق العاده مشغول بعیث هستند جماعت گرجیه در
 سلحشوری و شجاعت معروف و مشهور است در جنگهایی که با
 تاتار و عجم نموده اند رشادت و جسارت شایان کرده اند
 و در جنگ رولتین روسی و عثمانی سواره گرجی فتوحات نمایان
 نموده بود و اکثر داوطلب جنگ رفته حالیه هم کنسازها
 و نجبای آنها همه وقت در زیر سلاح حرکت مینمایند در عیاشی

رومانیها شدند در جانیگری اعراب گرجستان هم مثل سایر بلاد
 آسیا متصرف اعراب گردیده بعد از آن در عهد چنگیز
 سد تصرف مغولها گذشته و بعد بتدریج باز بسطت خود
 شان مستقل گردیده و چندی بعد از این دولتین ایران
 و روم گرجستان را ضبط و منقسم نمودند در سنه ۱۷۱۳
 میلادی موافق سنه ۱۲۰۰ هجری باشد بجهت هم کیش برکوکس
 امیر موافق عهدنامه که مختصر نگاشته شده خود را تحت حما
 یت روسیه قرار داده شاه شهید بعد از استحضار این
 مطالب با قشون و استعداد بر سر گرجستان حرکت فرمود
 و تغلیس را با تمام قتل عام نمود و قشون روسی هم بجهت دور
 راه باستداد آنها برسید و قریب پانزده هزار نفر زن و
 مرد ایرانی با سارت بردند و ژورژ سیزدهم بعد از این
 جنگ پادشاهی خود را تسلیم روسیه نمود قبل از هجوم مغول
 شهر تغلیس بسیار آباد بود و اکثر صنایع ممتاز در این شهر
 بود بنای این شهر را ابتدا در میان دره و از طرف غرب
 رودخانه گذشته اند و آثار قدیمی آن قلاع خرابه قدیمی است
 که در دامنه کوه درست نموده و بعد کلیسایی است که در
 ابتدای آبادی درست شده و در دامنه کوه مقبره شیخ
 صفغان معروف است که هم مسلمان و هم عیسویان او را

خلیفه مذکور کوشیدند که آرزو و وضع ایالتی شهر بکلی متوجه ورود
 خلیفه و تماشای آن بودند شخص خلیفه را بسیار عاقل و مهربان
 تعریف مینمودند و بقدر هفتاد سال عمر دارد و از لوازمات
 خلیفه کی چاوشی با برق کلیسا بجلواند اخته و دو نفر شاطر استیاده
 در پشت کالسکه خود داشت شب را بهم در کلیسای مخصوص
 آرامنه چراغان نموده بودند آرامنه از امپراطور حالیه بسیار
 امیدوار هستند ایامی که ولیک کنیاز عمومی امپراطور متوفای
 حکمرانی فقطاز بود در حق آرامنه بسیار رایگان و محبت داشت
 گویا بمشازالیه و عده داده بودند که بعد از تائیس قرابیت
 چنانکه در بلغار از خانواده سلطنت پرنس است شمارا هم در
 ارستان حکمران و پرنس خواهم نمود امپراطور متوفای بعد از
 اطلاع مشازالیه را از ایالت قفقاز انفصال داده بود و از این
 مطالب خوشوقت نبود در خصوص مسائل و مطالب آرامنه
 چاکر تحقیقات بسیار بعمل آورده لکن زیاده از این مناسب
 بجزیر نبود که عرض نماید تاریخ گرجستان تفلیس بزبان گرجی
 بمعنی آب گرم است بمناسبت حمامهای معدنی باین موسم موسوم
 شده بنوعی که سابق ذکر یافت شهر مذکور از قدیم پای
 تخت حکمران گرجیه بود و تائیس حکمران گرجستان سید و پنجاه
 شش سال قبل از سیح بوده شصت پنجسال قبل از سیح مغلوب

شهرهای فقها از اکثری وان است مثل نخچوان ایروان و شیروان
و وان در لغت زند بمعنی مثل و مانند است احتمال دارد مؤخرین
مذکور در زبان زند را هم مخصوص خود دانستند و خط قدیمی آنها
هم همان خط میخی عتیق بوده خطوط که معمول حالیه آنها نیست
بعد اختراع نمودداند در ایامیکه فدوی در تغلیس اقامت داشت
خلیفه بزرگ از مقر حرکت نمود و بغرم تغزیت امپراطور متوفی
و تمنیت امپراطور جدید بیای تحت بیرت لکن مقصود این
از این سفر خواش استمداد و انجام مقصود از امپراطور
جدید است و رسماً هم عنوان نموده که موافق عهدنامه
برلین چنانکه در ماده شصت و یکم با بعالی در خصوص صلوات
امور ارامنه و آسودگی آنها از امنیت و غارت اکراد و
امنیت آنها تعهداتی که نموده باید بعمل بیاورد میگویند
دولت مزبوره در عوض این صد هزار سواره با هم حمیده
برای استیصال ارامنه از اکراد گرفته و علاوه بر آن سر اکراد را
در خصوص ارامنه همه نوع آزادی داده اند روز درود
خلیفه چون محل عبورشان از جلو بلقون منزل فدوی بود کاملاً
ساحتی از ورود خلیفه نمود اگرچه از طرف دولت و حکومت
تغلیس استقبال و احترامات رسمی در حق مشارالیه بعمل نیاوردند
لکن ارامنه ساکنین اینجا بنوعی در استقبال و سایر احترامات

است که حالیه در روی اکثر مسکوکات و منقور است احجار
 از آنمانده و هوید است در خصوص آنکه عقیده فذوی
 چنان است چون در اصفهان معمول شده که با اسم آنکه
 مسکوکات و سایر اشیاء فلزی درست نموده میفرستند
 شاید از منقلبین ارامنه جلفای اصفهان محض حلب منفوت
 این سکه را درست نموده و از آنجا بدست مؤلف آن
 کتاب افتاده در خصوص پادشاهی آنها آنچه از تواریخ
 معلوم میشود صحیحاً منطبق نوشته خواهد شد از ملوک
 طوایف که عبارت از سلاطین اشکانی باشد یکسلسله
 با اسم ارشاکونی دزارمنستان حکمرانی نمودند بن
 بسطورات فوق ابتدای سلطنت آنها از اشکانیان بودم
 و زبان آنها هم بدلائل واضحی از زبان زند مشتق گزرا
 و این دلیلی که در خصوص تکلم حضرت نوح بزبان ارمنی
 میآوردند میگویند کشتی نوح در کوه عارات قرار گرفته
 بعد آمده نخجوان را آباد نمودند و نخجوان در زبان ارمنی
 بمعنی نخستین شهر است این سکه تماماً مشهور غلط
 است موافق کلیه تواریخ حضرت نوح در کوه جودی
 فرود آمده و در طرف غربی موصل ابتدای آبادی گذشته
 و اسم نخجوان نیز از لغت زند است چنانکه آخر اسمهای

علیه که در اروپا تألیف و نشر شده بزبان ارمنی هم ترجمه
 نموده اند الحق در خصوص ملزومات و تدارکات علمی در
 نخستین درجه جد و جهد دارند اگرچه فذوی سواد ارمنی ندارد
 لکن بعضی از صحبت‌های تاریخی که با آنها نموده و از تواریخ
 آنها که در نزد فذوی خوانده اند معلوم میشود که در مطالب
 تاریخی از شدت تعصب مسایل معلل بعرض دارند چنانکه
 میگویند که حضرت نوح بازبان ارمنی تکلم میفرمودند
 و دولت ارمنه قدیم ترین دول بوده و اکثری از دول
 را بعضی وقت خراج گزار خود محسوب نموده اند و در
 کتب مسکوکات آنها فذوی صورت سکه دید که یک
 طرف آن بزبان ارمنی و در طرف دیگری با خط معمول
 حالیه ایران نوشته بودند کینسر و ابن کیکاوس بنا
 بنوشته آن کتاب گویا در آنوقت چندین سده بود که
 سلاطین ایران و ارمنه هر دو باالشه فرمان روائی می
 نمودند بدانجهت سکه با را بدین قرار زده اند فذوی
 در بهمان نکته ایراد نمود که اولاً تاریخ جمیع طوایف
 و ملل متنوعه از عظمت و جهانگیری کینسر و مملو است
 این خط حالیه معمول آنها نبود معمولاً آنوقت خط معنی

۴۶ - مارسیا یکی از بنا در مشهور فرانسه است که در دریای سفید واقع شده

حضرات ارمنه اکثری در اجرای مقصود خودشان بسیار شده
 نموده اند باز اکثری از وضع آن خلیفه متشکی هستند از آنجمله
 روزنامه مشاک میگوید امیدوار بودیم در عهد این شخص کار
 ملت بسیار بالا خواهد گرفت بنویز خدمت عده که مقصود
 ملت است از خلیفه مذکور بروز نمی نماید جماعت مزبور استعداد
 محنتی از نقاطهای متعدده حاضر نموده اند لکن در این ورقه
 زیاده از اینها مطلب مشروح نمیشود و نشان دولتی که در
 پس پرده برای خود قرار داده اند صورت دوشیر است
 که ما برار نیان دو پارچه نموده است روزنامه رسمی غیر از
 خاک عثمانی در همه شهرها دارند در شهر تغلیس است
 دور روزنامه بزبان ارمنی طبع میشود که مشهورترین روزنامه مشاک
 است که بیست و دو سال قبل شروع نموده اند و روزنامه
 محفی آنها در شهر مارسیلیا د ۴۶، طبع و نشر میشود اکثر کتب

برادر محمد داد پادشاه آشکانی بنا نموده دلارسا از جانب برادر خود
 در داد والی ارمنستان بود باسم واقار شاک آباد قریه در نزدایح
 کلباست ارمنه والارسا پات واقار شاک آباد تملظ میباید واقار شاک
 از همان والارسا پات اشتقاق یافته است

یکجا چاق واری مصدر بعضی افساد شده مرجعت بینایند.
بعضی وقت اکثری بدست عساکر دولت عثمانی کشته و یا گرفتار
می شوند از مار سال در این کار دستجات زیاد پیدا شده اقد-
مات فوق العاده بینایند و هر قدر آنها بیشتر خسارت
مینمایند دولت عثمانیه هم سیاسترا سخت تر مینماید
و هر قدر سختگیری در آنجا زیاد میشود انقدر انالی حریص تر
می شوند چنانکه عاقبت کار امسال بقتل عام انالی ساسون
و موش کشید اگرچه روزنامه های ارمنی و اتلافت نفوس و
و قتل عام را تا چهل هزار مینویسند لکن آنچه تحقیق گردیده تا
دو هزار از زن و مرد بقتل رسیده از تعیین خلیفه اعظم پاپ

زیادی این کلیسا از قدیم وجود دارد تعیین خلیفه بزرگ هم در فوت
حلفا در آنجا میشود وضع تعیین خلیفه کنی آرامنه مثل سایر شعبات عیسوی
نیست که بر خلیفه میل خویش جانشین معین نماید چنانچه در وقت فوت
حلفا بجمع خاکهای ارمنی نشین اطلاع میدهند از جانب ملت و کلاء
برای انتخاب خلیفه معین شده باوچ کلین میروند و در آنجا مجلس نمود
انالی مجلس دو نفر را بخلیفه که معین می نمایند از دو نفر برگزیدم را را امپراطور
روسیه تصدیق نماید آن خلیفه خواهد شد اسم قدیمی اینجا و لار سا
پات بوده که از شهر مشهور ارمنستان بود و این شهر را ولار سا

آخرین نقشه و خیال آنها این است که میخواهند دول خارجه را
مجبور بر این نمایند که خاک آنها را مجزا نموده مثل سایر قزاقها
باشند و سیله انجام این کار هم بدین نوع اقدام مینمایند
دولت عثمانی را ابتدا پرلازمه و ادار سیاسات سخت در
حق ارامنه ساکنین آنجا مینمایند و آخرین سیاست منجر
بظلمهای فاحش بشود بدین علت دول خارجه مجبور انتراع
آنها بشوند از جمله عمده تدبیری که در این مسئله بخرج داده-
اند اجتماع دستهای آشفته سیراست بمعنی ملت دوست نیت
به ترکی آنها را فدائی گویند عمده شعبه فدائیان در روسیه
مجموع اند در ایران هم گاه گاه تولید میشوند از شعبات
فدائیان اتصالاً بنحاک عثمانی گذشته مردم آنجا را تحریص و
ترغیب نموده اسلحه و آلات حرب بآنها میدهند بعد

دریاست امورات مذهبی مینمایند مامورین از قبیل خلیفه و کشیش
شدهای دیگر که ارمنی دارد از این نقطه مامور میشوند کلیسای بسیار
قدیم و عالی در آنجا بنا شده موزه خوب هم در آنجا تاسیس نمودند
بعلت تاراجی که اعراب و مغول از آنجا نموده اند از اشیاء
قدیم آنجا بسیار متفرق گردیده مکتبخانه با اسم ملت روحانی
بنا نموده اند لیکن جمیع علوم در آن مکتب خوانده میشود و قفیات

ملت خود در نهایت استعجال و مردانگی میکوشند امروز
 در خصوص علم تکمیل کتب و تواریخ و لغات زبان خود را با علا
 درجه رسانده اند و در هر شهر برای تحصیل اطفال مکاتب
 آنها سر در کمال نظم و مثل مکاتب منظم تحصیل اکثر علوم در آنجا
 ممکن است و در مکاتب هوش و گوشش جوانان را بطوری با
 وطن پر نموده اند که حال کیفی ارمنی پیدانی شود که در این
 خیال شریک و سهیم نباشد مرکز پولتکی آنها عمده در دو
 نقطه قرار داده اند یکی در اوچ کلیسا < ۳۵ > و دیگری در بند
 مارسیل است اگرچه در امریک و لندن مجالس پولتکی دارند
 لکن منبع عمده همان است برای مقصود چندین نقشه کشیده اند

۳۳- بلغار قرا لچه ایست که بعد از قونقره برلن از دولت عثمانی
 مجزا شده مقدار نفوس آن پنج میلیون و پای تحت آن
 شهر سو فیاست

۳۶- قرة طاق حکومت و ایالت مخصوصیست که از دولت
 عثمانی مجزا شده در شرق اروپای ترک اتفاق افتاده دوسیت
 و پنجاه هزار نفوس دارد

۳۵- اوچ کلیسا آباد کرده حضرت جرجس علیه اسلام است مرکز
 اداره روحانی ارمانه است خلفای بزرگ ارمانه در آنجا بوده

درازی باطراف خود نموده اند لکن خاک مخصوص آنها ایالت
 مذکور د بوده ۷۰ سال قبل از میلاد و سلطنت آنها در دست
 سلاطین ایران مغلوب گردید چهار صد و بیست و هشت سال
 بعد مسیح مجدداً دولت آنها بید تصرف و استیلای سلا-
 طین ایران گذشته بعد بعثت ضعیفی که در اواخر سلاطین
 ساسانی در سلطنت ایران بود دوبار و سلطنت آنها منقده
 و برپا گردید در زمان جهانگیری اعراب از هجوم قشون
 خلیفه ثانی دولت مذکور ه هسم منکوب و مغلوب اعراب
 گردید بعد از چندی باز تائیس طایفه مذکور نمودند
 در هزار و سیصد و هفتاد و پنج مسیحی که سنه ۷۹۲ هجری باشد
 دولت مذکور ضبط دولت عثمانی کردند دولت ایران
 هم طرف ایران را ضبط نمود ولیون پادشاه آخرین آنها
 بجهت استمداد از دول اروپا پاریس رفت بجهت اغتشاش
 که در داخله دول اروپا باهم داشتند نتوانستند مشارالیه
 استمداد نموده خاک او را استرداد نمایند پادشاه مشارالیه
 در پاریس وفات نمود بعد از جنگ دولت روسی و عثمانی
 و انفصال قزاقها صرب و رومانی و بلغار د ۳۳ و وقعه طاق
 د ۳۶ از دولت عثمانی جماعت ارامنه نیز بخیال تائیس
 سلطنت قدیم و مجری شدن افتاد از آن وقت و ترمی

این اوطاقها را رنگ سیاه زدند و پیچیده آهنی گذاشته و در
دو طرفش محل نشین قرار داده اند و عقب تمام
اوطاقها هم واژگون پسته دولتی را بسته اند در کنار این خط از
ابتدا تا انتها شهرهای مذکوره واقع شده اند بندر پوطلی کوه
تایس بندر باطوم ثقلیس آقسطفا گنجه تا باکو است جماعت
ارمنه موافق حساب آخین تا پنج کشور در جمع کرده ارض به
تعداد آند دو میلیون یک کشور آن در خاک عثمانی و یک
کشور آن در خاک دولت علیه ایران و یک میلیون و
پانصد هزار در روسیه و یک کشور آن متفرق بسیار دول
بروی زمین گردیده چنانکه در اکثر جاهای دوردست از
این جماعت پیدا میشوند از قبیل جزیره اداگا سفار و
استرالی و غیره عمده تفرقه شان در انقراض دولت و سلطنت
خودشان گردید. موافق تاریخ خود آنها ابتدای ملوک
دو هزار و منقصد و هفت سال قبل از میلاد مسیح بود جماعت
مذکوره از اولاد آدام ابن نوح هستند و بدان جهت ارمنی
نامید میشود لکن خودشان ملت خود را نای می نامند
های اولین پادشاه آنهاست ارمنستان که مخصوص سلطنت
ارمنه بود. عبارت از ایالت ارض روم و وان و ایروان
است اگرچه بعضی وقت کارشان رونق گرفته دست

نفر را حرکت میدهد نمره اول را محض احترام بعقب تمام
 واقونهای بندند بدین جهت اوطاقهای عقب در وقت بیرون
 آمدن لکوموتیف (۳۱) از راه سالمتر خواهند ماند بعد از آن
 نمره دوم و سیم است دوشک و پشتی های نمره اول را
 محفل نموده و سایر اوضاعش بسیار تکمیل است نمره دوم
 ماهوت و نمره سیم نیمتخته های چوبی است در هر روز یک
 ماشین بسته از باطوم بیرون آمده و دیگری از باکو حرکت
 مینماید و در وسط راه این دو ماشین بهم میرسند و مردمان
 مسافر اگر با واقون (۳۲) پست حرکت نمایند ابداً در راه
 معطل نمی شوند و اقونهای مال التجاره اتصالاً در راه تردد
 دارند لکن در ساعت کمترند و معطل میشوند و برای حرکت
 نفت ظرف مخصوص آهنین که دارای چرخهای حرکت است
 داده اند و این واقون از سار و اقونهای سنگین ترند بقدر
 پنجاه عراده از آنها بیک لکوموتیف بسته حرکت میدهند
 و اقونهای سایر هم پنجاه عراده بسته میشود لکن بسته را
 نادرده تامی بندند و اقون مخصوص هم برای حرکت
 محبوبین درست نموده و جلوه همه اوطاقهای بندند

۳۱ - لکوموتیف چرخیکه بقره بخار حرکت مینماید بگویند
 ۳۲ - واقون یعنی کالسکه و اوطاقهای نشین دو فر است

تفلیس آورده اند بعد از انتقال باطوم بدولت روسیه خط را
تغیر امتداد داده به بندر باطوم آورده و تا شهر باکورسا-
نیدند از وقتی که انتهای خط بباکو آمده برای حمل نقل نفت
منفعت راه فوق العاده تفاوت نموده این خط توسط
دریای حاجی ترخان بجز راه آهن ترکستان ملحق میشود و از
طرف رشت مال التجاره ایران هم از این خط فرستاده
میشود از چندیکه حق کومیانی از این راه تمام شده حاصل
بدولت است از وقتی که متعلق بدولت گردیده وجه
کرایه را بسیار ارزان نموده اند و خط جدید امسال دولت
روسیه از این خط بقارص و از قارص بایروان خواهند آورد
بعد از یکسال نیم این راه تمام خواهد شد بعد از اتمام این راه مسا-
فرین ایرانی بسیار آسوده و سهل سفر خودشان را خواهند نمود و
رحمت چاپارخانه را از ایروانی تا آقسطفا خواهند کشید علی-
الخصوص مسافرین زمستان از دست بوران و برف راه
میان دلیجان تا ایروان خلاص خواهند شد لکن عموده منظور
دولت از کشیدن این راه نه برای جلب منفعت است
مقصود کلی سهولت عبور مرور لشکریان است این خط
راه آسین در هر ساعت هفت فرسخ راه میرود و او طاقها
نشین را در سه مرتبه قرار داده اند و بهر او طاق تا بیست چهار

عرادهای تلمبه و عرادهای آب و زردبان بود زردبانها را
 محض این آورده بودند که اگر راه و پله آتش بگیرد ساکنین را
 بتوسط زردبان خلاص نمایند لباس عساکر اطفایه
 عبارت از کلاه خود برنجی و نسیم تنه و شلواری چکمه و دست
 کش نمدی و در پهلوی هر یک تبری آویخته و در دست لهاز
 آهنین داشتند در خاموش نمودن این حریق بنوعی صلبی
 و چاقکی نمودند که وصف شان به تحریف تم غیر ممکن است
 بقدرده اوطاق بکلی از این صدمه خراب و معیوب
 گردید و اکثر انالی همان خانه متفرق شدند آن شب در
 همان خانه غیر از بنده و دوسه نفر کسی نماند بقدر دو هزار
 تومان خسارت رئیس هوتل را صاحب منصبان پلیس تصدیق
 نمودند و بمشارایه هر چه وارد آمده بود بعهده کومپانی اسو-
 رانس ۳۰ بود با وجود این بجهت تفرقه ساکنین خسارت
 بسیار برش هوتل وارد آمد *

خط راه بندر با طوم تابا کو

این خط را از بندر بوقی ابتدا نموده از راه کوتالیس به

۳۰ - آسورس یعنی کومپانی مشروطه غیر از ایران در اکثر دول اینگونه کومپانی معمول است
 که هر کس میتواند خانه یا اساس البیت یا مال تجاره خود را بوجه متصری آسورس بنماید
 که بروقت صدمه بانهار سید خسارت آزا از کومپانی دریافت نماید

منزل این بنده بود و در نمره اول و دویم چنان نفر از کنیازان گرفته بودند نمره دهم و یازدهم منزل جنرال روسی که مامور ستیگانا قلعه قارص بود و موقتاً به تفلیس آمده بود و در سایر نمره ها مردمان غیر معروف و مسافری زیاد منزل داشتند و اکثر اوقات در سالون این هتل همانی باله داده میشد ریاست این همان خانه بیک شخص نیریان نام که ملتان ارمنی و اصلاً ایرانی است منسوب و متعلق بود مردم میل منزل نمودن آن هتل را داشتند چند روز حرکت چاکر مانده علی الغضلیه آتش از آشپزخانه بسقف مرتبه دویم افتاده که آنی سقف شعله ور گردیده ساکنین هتل بنای تفرقه و فرار را گذاشته تماشاچی را هر طرف با طرف عمارت جمع شده بای هوی غریبی بکار افتاد در این بین به توسط تلفون رئیس نظمیه شه اطلاق داده بفاصله پنج دقیقه عساکر اطفاییه با هلیت بسیار غریب خودشان را رسانیدند در مدت ده دقیقه آتش را خاموش نمودند دسته این عساکر بقدر صد نفر بودند ابتدا دو نفر سواره بجلوانداخته عقب آن دو نفر شیپورچی که شیپور میزد همه کالسکه و در شکه و ترموای در جای خود ایستاده بعد از گذشتن این اداره آنها حرکت مینمودند اسباب اطفاییه

هم تماماً آینه بند قرار قدیم ایران است تا لارا اول سفره خانه و بوفت است تا لارا وسط مخصوص رقص است دیگری برای گردش و صحبت نمودن است تا لارا وسطی بلقون قشنگی برای موزیکانچیان دارد این دستگاه موزیک مال دولتی است در هر نیم ساعت رئیس اداره موزیک زنگی که مخصوص رقص است زده موزیکانچیان مشغول نواختن ترانه رقص شده یکم دیگر زن دست بدست انداخته مشغول دانس کردن میشوند و آهنگ برای انست هر خانم که داخل مجلس شود شناخته و معلوم نگردد مسائل باریک عشق بازی هم بواسطه این مجلس برای طالبین ممکن می شود لکن باین مجلس اشخاص غیر محترم و بی تربیه بیچوسیله راه نخواهد یافت. هوتل و رسایل (۲۹) این مهمان خانه در ابتدای کوچه بالای مجتهد در روبروی مجتهد و رانسوویل قدیم واقع شده دو سال قبل برترین مهمانخانه شروع نموده اند عمارت آن سه مرتبه و دارای یکسالون بزرگ و سی نمره اوطاق است نمره هفدهم و پانزدهم و چهاردهم

۲۹ - و رسایل اسم عمارتی است در پاریس که لوی پانزدهم امپراطور فرانس آنرا تاسیس نموده حالیه این عمارت را موزه نمودند از آنجا سیکه هر مهمانخانه را با سسی موسوم مینمایند این هو تن را هم بان اسم نامیده اند

عمارتی که دارای چندین تالار بزرگ است یکی مخصوص شام خوری و غیره است و دیگرها برای باله ۲۸ > و رقص و تئاتر است در جای دیگر روزنامه از هر زبان جدید اشیاء جدید الاختراع از قبیل آلات علمی و حربی و مال التجاره برای نمونه در این مجلس می گذارند کارخانه های قدیم و جدید و کتابچه نمونه های کار خاجات و بلیط های اقسام لاتری در آنجا گذاشته شده و مجلس دیگر مخصوص انواع قمار است خانمهای محترمه اکثر وقت در قلوب خواهند شد لکن شخصی بی سر و پا هیچوقت و هیچ نوع باسج راه نخواهد یافت بال ماسکی بال یعنی رقص و ماسک اسم نقابی است که خواتین در وقت تغییر صفت و دخول این نوع مجالس بروی خود می بندند این مجلس مخصوص رقص است که خانمها با تغییر لباس بروی خودشان ماسکرا بسته داخل مجلس می شوند این مجلس در عمارتی است که در بلوار بزرگ ساخت شده سه تالار تو برتوی بزرگ دارد وضع تالارها تماماً طرح تالارهای قدیم است پنجره های انجار آلات بری باوند یک الوان نموده و خود تالارها

علیه ایران اول صنف تجار است بعد اصناف و دیگری عمده و مزدورانند سوای از آنها بعضی اشخاص شریرونی سردیای برای سرقت و جیب بری بانجایع شده اند که بودن آنها باعث اوقات تلخی است اگر علت عمده اجتماع آنها آسانی قانون و بیات دولت روسیه است چنانکه بزرگترین سیاستهای دولت جس دائمی و سبیر است این نوع اشخاص ابداً از جس و رفتن سبیر ترسی و باکی ندارند سیاست جس مخصوص اشخاص با تربیه است اینگونه اشعار تا سیاست چوب و فلک و اقسام نسقه شده پید نشود چگونه آرام توانند نشست این است که اکثر اشعار از ترس سیاست سخت از وطن خود گریزان شده آمده در اینجا بدون ترس و بیم مشغول افعال شنیعه شده و ملتی را بدنام می سازند *

مجلس قلوب

این مجلس مخصوص است برای اشخاص محترم در تظلیس دو قلوب < ۲۷ > هست یکی مخصوص صاحبمنصبان و تجار روسی و گرجیان است و دیگری هم برای تجار ارمنه است قلوب عبارتست از

عمومی برای نهار خوری ترتیب داده و از هر زبان روزنامه برای خواندن در آنجا حاضر است و پیاپی نو سایر مبله های این سالون < ۲۵ > مکمل و در چندین محل چراغ الکتریکی دارد و چراغ بزرگ برقی هم در توی حیاط گذاشته اند رئیس و عمده جات این هتل تماماً فرانسیه میباشند قراند < ۲۶ > هتل که در روبروی هتل لندن واقع شده عمارت خوب و خوش منظری است قونسولگری دولت علیّه ایران بعد از مراجعت اعلیحضرت بهایون روحانفاده از سفر سیم فرنگستان مرزا رضا خان معین الوزاره بخبرال قونسولگری شه تفلیس و قفقاز معین گردیده - در پیچ شهر قونسولگری دولت علیّه ایران در دول خارجه باین امتیاز نیست و قونسولگری ایران از هر حجه ترجیح بقونسولگریهای خارجه دارد در خصوص عمارت و تجملات و رضامندی تبعه نخستین نمره محبوب میشود و شخص خود قونسول هم کمال احترام در میان اهالی این شهر دارد چونکه قونسول مغزی الیه شخص عالم و با اطلاع است قونسولگری مشارالیه اسباب افتخار تبعه و باعث آسودگی آنها گردیده و از تبعه دولت

۲۵ - سالون تالار بزرگ برای مجالس مهمانی و غیره
 ۲۶ - قراند در لغت فرانسه یعنی بزرگ است

مهمان‌خانه نا

باسمه‌متصرفه قریب بصد هاتل (۲۴) در این شهر تاسیس شده که بهترین و مجلل‌ترین همه آنها هوتلی است موسوم بلندن که در کنار رودخانه کور واقع گردیده و از سمت دیگر روبروی باغچه سابق الذکر است این هوتل عمارت بسیار عالی و دارای اوطاقهای متعدده و حیاط قشنگ مخصوص است رئیس و خدمه این بسیار موضع هر کدام دارای دوست زبان هستند و نسبت بسیار هوتلها قیمت منزل و خوراک در اینجا خیلی تفاوت دارد

دوین مهمان‌خانه

موسوم به قفقاز است که در بلوار بزرگ واقع شده این هوتل اول مهمان‌خانه ایست که در این شهر نباشد الحقیقه مهمان‌خانه نا ترجیح دارد اگرچه هوتل لندن اول نمره محسوب و مشهور شده لکن وضع اینجا ابداً نسبتی ندارد آغشته و بلقونهای این هوتل بلوار بزرگ نگاه میکند تالار بزرگ

۲۶ - هوتل در زمان فرانسه یعنی مهمان‌خانه است

فروش آلات فزیک < ۲۰ > و شیمی است < ۲۱ >، که عبارت از اقسام ماشینها القریقی و انواع قومیپاس < ۲۲ >، و ترومتر < ۲۳ >، و بارومتر و ذره بین ها و آلات جوهرکش و مهندس ال نقشکش باشد چند عدد ماشین چراغ القریقی بود که قیمت هر کدام دو سیت مناط روسی که عبارت از صد و ده تومان پول حالیه ایران باشد بود این ماشینها هر کدام بقدر بیت چهار چراغ می تواند روشن نماید بواسطه بخاریاسب و یا آب حرکت میکنند لکن در جای یا که آب روان بوده باشد احتیاج باسب و یا بخار ندارد و بسیار ماشینهای مکمل وجود بود سایر ماشینها از قبیل خزادی و خیاطی و سراجی با قوّه القریقی بسیار بود اگر بخوابد یگان یگان شرح دهد این اوراق منحصراً تفصیل اشیاء مذکوره خواهد شد

۲۰ - فزیک علمی است لمبیمی در فهمیدن قوه اجسام این علم را حکمای متقدمین پیدا ننموده بودند حکمای متأخرین از چندی باین طرف وسعت زیادی باین علم داده حالیه از مشهورترین علوم متداوله است

۲۱ - شیمی علم ترکیب ادویه و تجزیه آن

۲۲ - قومیپاس قطب و قبه نامست

۲۳ - ترومتر میزان گرما و سرماست در ایران مشهور بمیزان لجره است

اسباب کثافت که باعث تولید امراض است در خانه ها و
 و کوچها ابداً نمیکذارند همانند قصابها گوشت امروز را بفرو
 نمی توانند نگاهدارند بقال میوه گفته را بر دم نبالست بفرود
 و خوکها یک حکیم اجازه نداده و بگوشت آن علامت نروده
 اند بازار آوردن آن ممنوع است اگر احدی تجاوز
 این او امر را نماید مورد سیاست سخت خواهد شد دوا
 فروش دو نوع است یکی نسخه بند و دیگری دوا فروش
 کل و عمومی نسخه بندها بدون امضای دکتور متقانی دوا
 بکسی نمی توانند بدهد و به نسخه حکیمهای غیر معروف دوا
 نمیدهند این مغازینها بقدری قشنگ و مجلل است
 که اکثری از مغازین ها ترجیح دارد و در هر مغازین عملیات با
 علم و تربیه مشغول خدمت هستند یکی نسخه ها را ضبط مینماید دیگری
 پول دوا میگیرد و یک نفر هم دوا را بسته میآورد و
 دیگری ثبت فروش نگاه میدارد اکثری از میرزاهای مغا
 زینها خوانین هستند در این مغازینها غیر از دوا عطرها
 بسیار خوب و صابونهای مخصوص میفروشند و چندین
 مریضخانه عمومی و سر بازی و غیره در این شهر تاسیس
 نموده اند که در خوبی عمارت و گل کاری و سایر لوازمات
 بحق ذرّه فرو گذاری نکرده اند و چند مغازین دیگر برای

آب بسیار گرم که بدرجه بخار رسیده جاری میشود و از دیگر آن آب
 فواره داری جریان ینماید در دیوارهای حمام اکثرش آینه های بزرگ
 و آغشته بزرگی از میان حمام بیرون دارد و زنگ اخبار الکتریقی هم
 برای صد نمودن عمل بردیوار جامه کن نصب شده این اداره
 حمام (اوربلیان) ساعت از پنجاه تا دو تومان نمره دارد *

حفظ الصحت و طبابت شهر تفلیس

در این شهر مثل سایر شهرهای مدنی اطبات صنف منقسم
 اولین طبای دو لشکری است و دویم طبای مامورین
 حفظ الصحه است و سیم طبیبان عمومی است طبیب از هر شتم
 باشد ولو در قریه هم بخوابد بمعالجه مریض پردازد باید دیبلوم که
 عبارت از تصدیق مکتب طبیبی است در دست داشته باشد
 والا بدون دیبلوم احدی قادر نیست که با مرطبابت قیام نماید
 طبای لشکری است که فقط با قشون حرکت نموده و غیر از
 خدمت عسکریه کاری دیگر ندارد موافق قانون نظامی طبای
 لشکری هم در جزو صاحبان منسلک بر حسب الیاقه
 دارای درجات منصب هستند حفظ الصحتی شهر را در جزو ریاست
 یکنفر دکوژ قرار داده اند که اجرای مخصوص برای معاونت رئیس
 مذکور تکمیل گردید و اتصالاً مشغول انتظام امور صحیه هستند سباب

کاشی درست نموده از در که داخل میشود چندین پله خورده پائین
 میرود و پله ها را همه از مرمر سیاه سفید است و اطراف پله ها را
 همه از چوب گردوی رنگ کشیده محقر نموده و روی پله ها را
 فرش ممتاز خوبی انداخته بعد از اتمام پله ها داخل دالان طولانی
 کم عرض میشود و این دالان را از کاشی بسیار مرغوب درست
 نموده و با مرمر سفیدی فرش کرده اند و نیم تختهای زیاد خیلی
 قشنگ برای نشیمن چیده و اقسام گلهای مخصوص و چندین
 حوض بلور با ماهی های الوان در آنجا گذاشته اند از میان
 دالان داخل نمره های حمام میشوند این حمام بقدر سی نمره
 دارد که هر نمره عبارت از یکجا مکن و یک گرمخانه باشد هر
 جامه کن دارای چهار نیم تخت و یک آینه بدن نما و
 یکمیز مرمر است و روی نیکتهای مخصوص انداخته
 و خود جامه کن از کاشی و مرمر درست شده است و
 آغشته بزرگی به بیرون است از جامه کن در فرنگی میان
 حمام است در میان حمام دو حوض مرمر قرار داده اند که
 اتصال آب گرم معدنی از شیرهای بزرگ بتوی حوض ریخته از طرف
 دیگر جاری می شود و در نیم تخت مرمر هم برای خوابیدن گذاشته
 شده در دیوارها چندین شیر و چرخهای کوچک نصب نموده
 بعضی مثل آب پاش آب گرم و سرد میریزد و از شیر دیگر

گفت که تفاوت این آلات فلاحت با آلات فلاحت حالیہ ایران مثل تفنگ ماوزیر و فیلد و چقاق است قیمت بعضی از آن ماشینها بوجہ اختصار معروض حضور مبارک سدا در دستگاہ شیار کردن از سی الی شصت تومان ماشین شلتوک کوہی از ہفتاد الی صد تومان دستگاہ اسبی برای حرکت ماشین شلتوک کوہی صد و پنجاہ تومان ماشین کلش کوہی از ہفتاد الی صد تومان ماشین پنبہ صد و دہ تومان ماشین بنجار برای دستگاہ های بزرگ از قبیل کلش و شلتوک از ہشتصد الی ہزار دو سیست تومان این ماشین در ایران حالیہ بکار برینجور دستگاہ اسبی کفایت است

حما مہا

حما مہا این شہر در خوبی نظیر ندارد غیر از حما مہاے تابستانی جمیع آبہای حما مہا آب گرم و معدنی است و چندین نوع حمام دارد کہ در سہ نمرہ نتوان آنہا را قرار عمومی و وسط و خصوصی آنکہ خصوصی است بقدر دہ باب میشود کہ بہترین و ممتازترین ہمہ آنہا حما مہا است کہ یکی از متولین گرجیہ درست نمودہ و باسم (اور بلیان) مشہور گردیدہ این حمام در کنار روخانہ کور واقع شدہ ابتداء جلو خان بسیار قشنگی است کہ از

در نهایت خوبی در مدت قلیل کار را با تمام میرساند و دستگاه
 تخم پاشی بتوسط یک اسب میتواند چندین طناب زمین را در یک ساعت
 تخم بیندازد و اقسام ماشینهای شلتوک کوبی دیده آنکه بسیار
 مفصل است با قوه بخار کار میکند باین ترازا و با آب اسب
 حرکت کرده در کمال خوبی در روزی چندین خردار شلتوک را
 برنج مینماید بدون اینکه ذره نمک زده باشد ماشین پنبه
 اندازی آنکه با آب اسب در روزی بقدر دو سیت من
 پنبه حلاجی شده بیرون بیاورد و دانه ها را علاوه بر میسر زده
 مختصر آنماشین بتوسط یک علمه کار کرده در روزی سی پوت
 پنبه بدون زحمت بیرون میآورد ماشین کلش کوبی
 در دو روز محصولات یکده معتبر را بخوبی میتواند بکوبد و
 ماشین دیگر که بتوسط دو اسب حرکت میکند در هر ساعت
 چندین طناب زمین را در و مینماید اقسام این ماشین ها
 بقدری وفور دارد که در این مختصر ورقه نمیکند همینقدر می توان

اعمالی که درد عوای و ولتین ایران و روس از مشارالیه در تسلیم
 شد تبریز روی داد بود بعد از مصالحه مشارالیه از خجالت که در خود با
 روسیه گریخته در تقلیس توطن نموده بود با عی که باسم مشارالیه تا حال
 مانده بدان جهت بلوار که از مجتبه و دانشمندان باغ مذکور است بهمان اسم
 مجتهد معروف شده این محله یکی از محله های معروف تقلیس است

دخترها داخل میدان شدند که الحقی کارهای آنها به تحریر و توصیف
 نخواهد آمد یکی بوشقاب چینی را بقدرده زرع بهوا میبنداخت
 در مراجعت کنار بوشقاب بروی ناخن یکی از انگشتان آن
 می افتاد بهمانطور سر بالامی ایستاد و دیگری چندین کارد بزرگرا
 بهوا و بایکدست همه آنها را در بهوامی چرخانید و چند مشعل کوچکرا
 بهوا انداخته و چرخ میداد و پوتل ها بهوا انداخته در مراجعت
 پوتل را در بالای یک انگشت نگاه میداشت بعد از اتمام
 همه این بازیها هر چه دختر و پسر در تماشاخانه بوده یکدفعه
 بمجلس آمده بقدر نیم ساعت رقصهای بسیار خوب نمودند
 نیم ساعت به نصف شب ماند مجلس تمام میشود

ماشینهای فلاحی

در محله مشهور مجتهد < ۱۹ > و در عمارت وسیعی این
 ماشینها را جمع نموده و میفروشند و در همین عمارت مشغول
 درست نمودن اکثری از اینها میباشد اقسام کوتاها برای
 شیار نمودن آبی و دیسات و چمن و غیره اختراع نموده اند که
 بتوسط دو اسب بکار می افتد عوض چندین جفت گاو و در آب

۱۹- مجتهد آقا میر قاج پسر مرحوم آقا میر یوسف تبریزی است برای

تا متر کلید بساعت میانداخت چند بار که کلید را حرکت میداد
 طرفه خیلی بزرگی که عوض پاره شدن فرساعت در میان ساعت
 آتش میگرفت و آن ساعت ساز همه را حمل بکار شیا طین مینمود
 سابقه خصومتی که با او داشتند این همه زحمت را با او میدادند
 یکی از این منخره چی ها خوک با تعلیم داشت که هر چه با او میگفت
 اطاعت مینمود و اظهار نمود که من با این خوک برادرم علت
 سیاهی او با من این است که او در شب متولد شده من در روز
 بعد رئیس اداره اسب که بسیار خوبی سوار شده بمجلس آمد
 این اسب بهوای موزیک همه نوع میرقصید دستهای خود را بلند
 نموده با پای خود حرکت مینمود اسبی بدین خوبی ندیده بود پس
 همین رئیس سوار اسب سفیدی شده بود که کلهای پرکاری
 سیاه بقدر بزرگی مجیدیه سفید داشت و در سر آن اسب هنرهای
 بسیار ممتاز بخرج میداد در تمام دویدن اسب با چکمه بروی اسب
 پریده نومی ایستاد و پاهای خود را در توی شد میگذاشته با یک
 چیزی می بست بهمان حالت بر بالای اسب میرید سبتم
 در تمام حالت دویدن بوده است و بعد از آن ها دو نفر خنجر
 یکی در سن دو انزده و دیگری در سن شانزده باد و اسب
 داخل مجلس شده در تمام دویدن اسب بدوش هم دیگر جستن
 مینمودند و از میان چندین حلقه میگذشتند و دو نفر جوان بعد از

و تماشا مینمایند و راه این مرتبه همس محض بجهت احترام مجلسیان از
 خارج قرار داده چرخهای آنجا تماماً گاز است و در غذا گرم گروش
 بیرون اطلاق چای خوری و غذا خوری قرار داده اند ابتدا
 دختر بسیار خوشگلی با لباس مخصوص بازی وارد مجلس شده بعد
 از تعظیم و تعارفات با اهل مجلس بروی سینی که عوض ریمان بسته
 اند رفته و در روی سیم بدون لنگر و غیره هنرنمای بسیار ممتاز نخب
 میداد از جمله گوی بسیار تشنگی فلزی بر نوک کلاه خود که در سر
 داشت میگذاشت بعد بقوت هر چه تمامتر گوی را از سر خود
 بهو می پرانید آن گوی بقدر زرع بالا رفت مجدداً بر سر
 همان نوک معاودت نموده می ایستاد و چندین گوی بزرگ را
 با یک دست در حین بازی بهو می انداخت آنها را اتصالاً
 در هوا دو میداد بعد از آن سخره های بسیار مضحک بمیدان
 آمده لباسهای عجیب غریب پوشیده بودند و یک نفرش
 بجهت خنده مردم خود را از بلقون مزکانشان که پنج شش زرع
 ارتفاع داشت بزیب انداخته و دیگری بقدر زرع نفر از دیگران
 پیشخدمت که آنها هم جزو عمل جات بازی میباشند پیش هم
 دیگر می چید از روی آنها معلق وارونه میزد که هیچکدام آنها در آن
 آشنا بر نمیخورد و یکی دکان ساعت سازی و آنموده ساعت های
 دیوار کوبی برای درست نمودن بنزد او می آوردند به تعجیل هر چه

سرک تماشاخانه است برای اقسام بازیهای ژمناستکی و جانوران با تقسیم و سایر بازیهای غریب فدوی چند شب به تماشا رفته مختصر تفصیلی از وضع آنجا عرض نماید این تماشاخانه را تماماً از چوب بنا نموده اند دوره آزار غلام گردش قرار داده اند و از توی غلام گردش داخل تماشاخانه میشوند بالای این تماشاخانه را با گنبد چوبی سقف شده میدان کوچکی خاکی گرد در وسط دارد و اطراف آن تا بلندی سه چهار ذرع دورا دور مرتبه نای نشین تقسیم نموده اند در یک طرف بلقون چوبی برای موزکا پنچیان درست نموده اند دوره میدان دیوار کوچک چوبی به بلندی نیم ذرع کشید و در عقب آن دو جفت صندلی نمره اول و دوم قرار داده اند و بالای آن نمره نای لوژ است (۱۸) که در هر لوژ چهار صندلی گذاشته اشخاصیکه با خانواده و فاطما میآیند در آنها می نشینند راهی بقدر سه ذرع از کنار لوژها برای عبور و مرور گذاشته است مرتبه دیگر هم برای نشین در بالای آن راه قرار داده که قیمت آنها خیلی ارزان است و در پشت این سه مرتبه جای بسیار ارزان که هر کسی بتواند از آن عبور و عبور برآید درست نموده اند و ساکنین این مرتبه در سر پا باید ایستاد

۱۸ - لوژ به حجره های خاصه تماشاخانه گفته میشود

است که این صنف قشون مخصوص حفظ مراتب قانونی و عمده دولتی است که هیچ کسی را یارای تجا و زوا و امر آنها نیست بعد از آن صنوف توپچی از قبیل سیار و توپچی سواره و توپچیان ثابت توپان بزرگ و افواج بیاده از قبیل مهندس و مقدمه الجیش که عبارت شاسور د ۱۴، باشد صنوف سواره از قبیل دراکوان د ۱۵، و قزاق و کور و اسور د ۱۶، بعد از این دستجات پلیس است د ۱۷، از قبیل مستحفظین کوچها و فراش حکومتهاست وضع اسلحه قشون را هم بکلی از قبیل تفنگ و توپ و غیره تغییر داده همه اسلحه جات جدید الا اختراع است لباس زمستانی بیاده نظام عبارت از نیم تنه و شلوار ماهوت سیاه است که سر دست و یخدان راق سفید گدشته اند و از روی آن پالتو پوشیده کیف کمربسته و عموماً نفرات قشون در زمستان با شلوق مخصوص دارند صاحب منصبان از روی پالتو شمشیر و ریولور می بندند سال داد ما یکبار از ارمنی گرفته اند علاوه بر آلات معمولی سربازی قلم بسته اند

-
- ۱۲ - شاسور سربازان سبک اسلحه پیش جنگرا گویند که یکنوع مقدمه الجیش محسوب میشود
 ۱۵ - دراکوان سواره سبک اسلحه است و در لغت بمعنی ارشاد است اکثری از دول متمدنه ازین صفت سوار دارند
 ۱۶ - کور و اسور سواران زرد پوشش و سنگین اسلحه است
 ۱۷ - پلیس عساکری است که ملل و اقوام شهدها را به تحت انتظام داخل مینمایند

اگر با هم نزاعی داشته باشند موخراً بقاعده نظامیانه باید با
 یکدیگر دول نمایند و صاحب منصب در وقت بارش و آفتاب
 حق گرفتن چیزی ندارد و بدون شمشیر و تمام فورم از منزل بیرون
 نمیتواند بیاید صاحب منصبان ردیف هم با هم بطور مقید هستند
 در صنف پیاده برای هر فوج یکسر سبک رئیس و فرمانده است
 سرتیپان هم اقل از سه فوج هزار نفری دارند و قرار درجه منصب
 بقرار است که از بلا عرض میشود وکیل اول نایب دویم نایب
 اول کابتن مازور نایب سربسگ سربسگ جزال مازور
 جزال لیه توانان جزال اجودان هر روس که از سن
 بیست یک گذشت بقرار قانون دولتی بعسکریه مکلف است
 تا سه سال موظف خدمت بعد تا نه سال در صنف عساکر
 احتیاط و ردیف خواهد بود و در زمان محاربه با خرج و حرکت
 چهار کورقشون دولت مذکوره مقید است استعداد بحریه
 آن عبارت از سیصد و سی و هفت سفینه جنگی است
 بیست و هفت قطعه از آن کشتی بازره پوشند و سی هزار نفر قشون
 دریائی هم در این کشتیها مستخدم اند صنف سواره بقرار
 سایر دول اروپا در روسیه هم بسیارند لکن در تفلیس
 تماماً سواره قزاق است از سایر صنوف در آنجا نگذاشته اند
 اولین صنف قشونی که بسیار محترمند دستجات ژاندرام

بیرون شهر در زمانه کوه در عمارات مخصوص دولتی است صاحبان
 آن افواج هم در همان عمارات دولتی منزل دارند در میان
 شهر هم چندین خانه و کارخانه مخصوص برای آلات ناریه و جریه
 در همان عمارات سابق الذکر است اکثری از آن قشون از
 صنف پیاده هستند وضع نظامات و تعلیمات و خوراک
 درختین درجه تکمیل است و اسلح آنها تماماً تفنگهای جدید
 الاخراج است و این تفنگها را دولت روس از دولت
 فرانسه اکتیاع نموده صاحبان قشون در این خاک بدرجه
 محترمند که کتابچه علیحدہ در شرح آن لازم است از درجه وکیل
 اول دولت روس شمشیربند است و غیر از صاحبان
 سایر ارباب مناصب از نامورین تلگراف و پست و کمرک
 حق بستن شمشیر ندارند و احترامات نظامی هم در حق آنها
 از صنوف شکری نخواهد شد و قانون ما برای صاحبان
 است که چاکر محضی برای استحضار حضور مبارک عرض مینماید
 از جمله صاحبان اگر در دست کسی زبون باشد یا از
 کسی کوتنگ بخورد فوراً از منصب خود معزول خواهد شد اگر چه
 در حق آن شخص هم سیاسات سخت خواهند نمود لکن دیگر
 آن شخص صاحبان نمیشود باید نوعی نماید که زبون نشود
 ولو که طرف مقابل خود را بکشد همچنان دو نفر صاحب

تقلیس دارای خط راه آهن تزاموانی می باشد علاوه بر این سه
هزار درشکه گرایه غیر از درشکه و کالسکه باقی خانواده دارد و برای
حمل اشیای مهم اقسام عراذی و قشنگ حاضر است و لو سپید ۱۲
برای سواری بسیار معمول است و در کویها اکثری متوسط و لو سپید
حرکت می نمایند و در باب فابریک (۱۳) کالسکه و درشکه
سازی خود این شهر دارد غیر از اینکه بخود این شهر می فروشد
بدولت ایران هم از آن کارخانه تجار برای فروش اتباع
مینمایند از برای آشیان سریران بی بضاعت که سن شان از
شصت گذشته و خودشان از کار افتاده اند اداره شهر عا-
رت بسیار خوبی درست نموده و سریران را در آن عمارت
جمع نموده اند همه روزه در نهایت آسودگی نهار و شام را
صرف نموده و لباس خوب پوشیده و عمر خود را متوسط
این احسان برگزیده و پسندیده بسر می برند

* * *

قشون دولت روسیه در تقلیس از سواره و توپچی پیاده
تابیت هزار نفر بقرا تخمین نظر می آید عمده محل سکونت این قشون
۱۳- و لو سپید نوعی ارابه آهنی است که در این اواخر ایجاد شده به حرکت
با سرعت داد میشود بسیار سریع است چرخ خود روین () ستون
تفت
۱۳- فابریک معنی کارخانه و دارالصنایع است

هفت نیت با وجود این صغریست زبان فرست و انگیس
نمسه بسیار خوب میدانند پدر و مادر آنها حالیه در هندوستان
زنده اند

* * *

اداره تلفون از دو سال قبل در شهر تقفیس تاسیس نموده اند
که باعث آسایش عموم اهالی از هر صنف گردیده در عمارت
بزرگی مرتبه سیم نارا قرار داده اند که جمیع سیم های شهر بدان
مرکز وصل است در جمیع ادارات دولتی و نقاط عظیمه و غیره و
مغازین ها و هماخانها و حمامها سیم تلفون کشیده شده هر
کس برای سهولت او امر خود بنقاد پنج مناط سالیانه دادیکه نگاه
در منزل خود میگذازد بعد از آن می تواند بدون زحمت رفتن
راه اکثر مطالب خود را انجام بدهد فرضاً اگر عرض فوقی بجاومت
دارد بواسطه تلفون فوراً مینماید و اگر تلگراف لازمی دارد
بتوسط تلفون به تلگرافخانه میگوید یا در بازار سؤال و جوابی
دارد بهمان واسطه می نماید و حالیه در شهر تقفیس اکثر خانها
دارای تلفون میباشد مگر کسی که مکنت این شرکت را نداشته
باشد بدین جهت روی کوچه را از هر طرف سیم تلفون گرفته
و روز بروز این اداره در ترقی است جمیع کوچهای معروف

پول دوست هستند و یک دفعه زاد و لدی از آنها شد بعد
 از چند روز اولادشان فوت گردید کالکه کوچکی با
 اسبهای خبس کوچک برای آنها ترتیب داد بودند که بجهت
 تفریح سوار آن می شدند وضع گردش و کالکه آنها
 بسیار با برزد و مضحک بود این دو دختر را از هندوستان
 ایتیان نموده آورده بودند در ابتدای تولدشان پدر اینها
 میخواسته است آنها را تلف نماید بعد حکومت مطلع شده
 مانع میشود بعد از چندی آنها را بقیمت گرانی با این اداره
 میفروشند این دو دختر از پهلوی طبیعی بهم چسبیده
 اند چنانکه معده آنها یکی است هر کدام از اینها قضا بخورد
 دیگری سیر خواهد شد و روتیاً بهم نوعی بهدیگر شبیه هستند که
 تشخیص نمی توان داد و در وقت حرکت دست بردن
 می اندازند و خیال آنها همه وقت موافق است بهر چیز
 که اقدام نمایند هر دو خواهند نمود و هر چه این یکی نخواهد دیگری
 بهم خواهد خواست و هر دو باهم سیر و گرسنه میشوند در وقت
 ناخوش شدن هر دو ناخوش میشوند و در وقت خوابیدن و
 بیداری باز موافقت ضدیتی که باهم دارند آنست که اگر
 اسباب بازی به یکی بدهند آن دیگری نداشته باشد اسباب
 بد وقتی و اوقات تلخی آن خواهد شد سن شان زیاده از

به ترتیب مخصوص چیده اند و تو بهارا بتوسط زنجیر بهم وصل نمودند
 اند در سر نیز توپ مجتّمه نشان عقاب دولتی که از مطلا ساخته
 اند گذاشته اکثری از آن تو بها نشان عثمانی داشتند در بیان
 مورد صورتهای جنگ دولت روسیه را کشیده و مختصر
 تفصیل آنرا هم نوشته اند بیریق قشون و شمشیر صاحب منصب
 و اسلحه نظرات هم در آنجا بسیار چیده اند که اکثر متعلق دولت
 عثمانی است و اینها نیکه عرض شد مال دعوائی قدیم است
 از جنگ آخرین اشاره در این مورد نشده و متعلق با ایران
 از اشیاء جنگی دید می شد فدوی باین مختصر اشاره کفایت
 نمود *

دو نفر دختر بهم چسبیده و زن و مرد کوچک چند روز بکرت
 چاکر مانده بود مرد کوچکی با زن هم قد خود و دو نفر دختر بهم
 چسبیده به تفلیس آورده بودند فدوی مخصوصاً تماشای
 مفصلی از وضع آنها نمود این مرد قدماً زیاده از سه چارک
 نمی شد لکن خانم او تخمیناً دو انگشت بلندتر از او بنظر میآید
 این مرد زن از امانی اطیش هستند بیست سال خانم و
 دسی و هشت سال آقا عمر داشت خانم از داتیان
 اطیش بوده لکن مرد از نجبازادگان بود بقراریکه مذاکره
 می نمودند بردو تن با این جثه بسیار هوشیار و عاقل و

مسکوکات عمیق طلا و نقره و غیره بقدری بود که سیاحت آن کامل بعمل نیامد در مرتبه سیم پرده های نقاشی از هر قبیل و قوه داشت صورت خاقان مرحوم و نایب اسطنه طاب ثراه هم در میان این صورتهای بود و لوله توب متعلق شیخ لکزیه که چندین ساله باروسته مجادله داشت در آنجا گذاشته بودند و صورت امرای گرجستان هم تماماً در آنجا بود خمرها سنگی که قبل از زردشت در ایران جنازه مردگان را می گذاشته چند عدد فدوی در آنجا دید و در روی آنها تاریخ با خطی معمول قدیم ایران و روم و فرنگستان هم در یک طرف همین موزه چاکر تماشا کرد غیر از اینها که عرض شد در این موزه اشیاء بسیار و فراوان است که اگر چاکر میخواست همه را عرض نماید بایستی دفاتر خود موزه را ترجمه نموده عرض نماید لهذا بدین مختصر اکتفا رفت

موزه دولتی جنگی شهر تفلیس

این موزه در بلوار بزرگ در انتهای باغچه عمومی وسط شهر باشد عمارت این یکمترتبه است و اطراف این عمارت توب و خمپاره ها که قشون روسی از دست دشمن گرفته اند

ملل مختلفه با لباس و وضع خانه‌ها چیده بودند و دست و دفعه
 بغدادی مشتبه شد آنها را تماشاچی قیاس نموده آلات
 حربیه و موسیقی قدیم بسیار بودند که اکثر متعلق بایران بنظر
 میآمد کاشیهای بسیار کار قدیم ایرانی زیاد بود و
 سه قطعه آن کاشی ها رفته متالیق < ۱۱ > که از صنایع
 قدیمه است در میان آنها بود که واقعا زمینت گردیده بودند

تاسمان نام سیاح این جزیره را در کشت گذار خود یافته امالی
 اروپا شناسانید بود قهوه و نی شکر و پنبه از محصولات عمده
 آنجا است معدن طلا و نقره و مس و آهن در آن جزیره بسیار
 است وحشیان جزیره مذکوره حالیه هم بسیار کم و تلف
 گردید باقی ماندگان خود را بالای جبال صعب الممالک کشیده
 و متواری شده اند دولت انگلیس آنجا را به شش ایالت
 منقسم نموده از شهدهای معروف آنجا بلده سیدنی است شهر مذکور دارا
 دو سیت پنجاه هزار نفوس است دیگر بندر پلورن که از تجارزنگاه
 های معروف و دارای سیصد هزار نفوس است

۱۱- رفته متالیق اسم قدیم کاشی کار است که زیر آزا ورق طلا
 چسپانیده و روش را رنگ میزدند حالیه آنصنعت متروک گردیده
 و صنعت کاران اروپائی توانند آزا پیدا نمایند *

کورکودیل ۸ - وپپو پو پام ۹ > بود و اقسام طيور مرغ بهشتی بود و الا از بر قسم جانوران و مرغان متعدد و در حالت طبیعی خودشان بوضع بسیار فشنگ چید و بودند استخوان یکی از جانوران قدیم قبل از انسانرا جمع کرده استخوان بندی نموده بودند که بقدرت شتر بنظر می آید معلوم می شد که شبیه بفیل و کرگدن جانوری بود و در صفحه صورت جمیع نژاد های روی زمین را از قبیل عرق اصغر و سیاه افریقائی و احمر امریکای و استرالی ۱۰ > و نژاد مغول و غیره با نقاشی بسیار ممتاز کشید و بودند در مرتبه دومین محتمل جمیع

۸ - کورکودیل است جانوری معروف که در بعضی لغات و خواص الحیوان باسم ننگ نامده اند در رود نیل و رود کوانگ هندوستان و رود عاموزون امریک () جنوب در نهایت تکثیر پیدا میشود و در رود عظمت جثه معروف است
 ۹ - وپپو پو تام جانوری است عظیم الجثه که عربان فرس الماء گویند لکن شباهتی با سب ندارد در رود نیل و سایر رودخانه و دریاچه های شیرین () آفریق بسیار است

۱۰ - استرالی اسم کلی از جزایر معروف اقیانوس است که ابتداء دست وحشیان و قالیه تماماً از مستملکات دولت انگلیس است این جزیره در جنوب آسیا واقع شده اراضی آن تا بهفت میلیون هفتصد و پنجاه هزار کیلومتر مربع بحساب آمده تقریباً بقدرت ربع اروپا میشود در تاریخ سنه ۱۰۶۲ میلادی مطابق بهجری سنه ۴۲۳ م

این باغچه تا صبح روشن است و هر وقت برای گردش باین
باغچه می توان رفت در زیر درختان هسم نیم تختهای فراوان
برای نشستن مردم چیده اند

* *
* *

موزه ملتی قفقاز در وسط شهر در بلوار بزرگ
تاسیس نموده اند اگرچه این موزه با اسم قفقاز موسوم شده
لکن اناتیک ایرانی و غیره هم چاکر در این موزه بسیار
دیدارست مرتبه عمارت این موزه را قرار داده اند در
مرتبه اول اقسام اجار معدنی و متفرقه را از قبیل طلا
و نقره و سایر انواع فلزات و اقسام سنگهای دیگر
از قبیل غرانیت ۶، و سماق و مرمر و غیره بسیار بود
دو پارچه سنگ دیگر بود که از ولقان های ۷، ماه
افتاده بودند و دیگر قالب اجسام جانوران و طیور و
جانوران آبی را در کمال استادی پر نموده و چیده
که ابداً با حالت طبیعی جانوران زنده تفاوتی نداشت
از انواع اجسام جانوران چیزی که فدوی در آنجا ندید

۶- غرانیت یعنی سنگهای ابتدائی است که در ایران سنگ سماق گویند

۷- ولقان یعنی کوه آتشفشان است

سپاحت قفقاز آمده بود جماعت نهلیمان ده، زیر راه
آهن را خالی نموده بودند که در وقت عبور قطار راه
بلکه مقصودشان بعمل آید اگر چه همین جته لکو موثیف از
راه خارج شده و صدمه عمده بواگونهارسید و جمعی از عمده
و همراگان امپراطوری تلف شده بود لکن با امپراطور و
خانواده آن صدمه از آن مهملکه نرسیده بود بدان شکرانه
در هر شهری کلیسایی بنا نموده اند در تقطیس نسیم در همین
باغچه مسوق بنای کلیسای تشکر گذاشته اند مغازین نشان
اندازی بزیاست دختر نساوی در باغچه مذکوره تاسیس نموده
اند که جای متع و با تفریحی است نشانهارا بطوری قرار دادند
که هر وقت تیر به نشانه بخورد و مجسمه شکاری بوضع بسیار شیرینی
از پشت نشانه بزین خواهد خورد و تفنگهایی با فشنگ اندخته
میشود قیمت یکی پنج شاهی پول ایرانست دانه های که فقط
گلوله است هر تیر کیشاهی قیمت دارد و همه شب چراغهای

نه - نهلیمان اسم آزادی طلبان روسیه بود که جد امپراطور حالیه را
بنا رنجک و نیامت مقتول نمودند حالیه این طایفه منقرض نشده و
باقی مانده آنها داخل سلک سوسیالیست و انارشیت گردیده
جماعت سوسیالیست و انارشیت که آزادی طلبان حالیه می باشند
تواعدشان برای اجرای آزادی با قوانین نهلیمان بسیار متفاوت است

در این بلوار هست که پارسال بعثت حریقی که در آنجا واقع شده
 سوخته لاکن اسال او را هم بسیار خوب تعمیر کرده و لاینها
 آنجا را تماماً الکتریک نموده اند این تیاتر اغلب بزبان گرنجی
 میشود * بیرون این تیاتر مثل کاروانسرای جائی است
 معارضینهای بسیار ممتاز و اکثر قرار دادهای عمده بانکی در آنجا
 داده میشود مغازین پیانو فروشی و موزیک فروشی بزرگ
 هم در این محل هست مغازین دیگر برای نگاهداشتن
 کیزان در همین جا قرار داده اند هر کس از قبیل زن
 و دختر که در خیال خدمتکاری باشد خدمت و قدر موجب
 و ادریس خود را بان اداره میدهد و اشخاصی که خدمتکار
 لازم دارند بان اداره از قبیل آشپز و پیشخدمت و غیره
 خواسته باشد از آنجا پیدا خواهد نمود و در همان نقطه اسناد
 اجیری طرفین رد و بدل میشود و در پشت موزه جنگی باغچه
 کوچک بسیار قشنگی برای گردش عمومی درست نموده اند
 و در میان این باغچه درخت سرو و کاج بسیار است
 دو کلیسیا در میان این باغچه بنا کرده اند یکی از قدیم آنجا
 آنجا بوده دیگری را در چند سال قبل امپراطور متوسس^۱

مسلک بوده و تحصیلات خود را هم در فرنگستان تمام کرده کاروانسرا
 و تیاتر از بناهای اوست

شمال مغرب حرکت ینماید و چندین راه دارد *

شهر تفلیس در اطراف رودخانه قوراثفاق افتاده بنوعی که رودخانه مزبور تماماً از وسط شهر جاری است و این شهر ترکیه طولانی که از ابتداء تا انتها بقرار تخمین یک فرسخ ایرانی میشود در میان این شهر چندین بلوار اتفاق افتاده از آن جمله بلوار بزرگ است که اکثر عمارات دولتی و موزه جنگلی و موزه شهر و هماخانهای معتبره و کالیسیای عالی و تیاتر و سرک و قمار و فظامی و مغازین مخصوص و قلوب در این بلوار واقع است و اکثر نقاط و مغازینهای این بلوار بالانیه های آلتقرتقی مشتعل است و یک راه آهن ترمولی از ابتداء تا انتها دارد و تیاتر بزرگی از چندین سال باین طرف در این بلوار بنا نموده اند بسیار عالی و باشکوه است حالیه بم تمام نشده نقشه این بنا را مهندسین روسی از روی تیاتر عمومی پاریس برداشته اند مخارج این بنا از طرف اداره شهر داده شده مداخل آنهم متعلق با اداره خود شهر است تقریباً تا چهار کور و پول ایران مخارج شده * تیاتر کوچکی هم با هم در سرودن است

آر سرودن اسم یک از دانشمندان معروف ارمنه ساکنین تفلیس است که در راه ملت خود مقصد رسی خدمات کرده و تالیس روزنامه مشک و مدیریت آنرا کرده در اکثر مجالس علمی فرنگستان درج و اجزا

طایفه ارمنه است که با تجارت مشغولند و جماعت لگرنه است
 که با بهادری در نهایت کثرت درین خاک و فوژ دارند و غیر از
 اینها تاتار و ترک و عجم و ایاز و چرکس و چاچان هم در این قطعه
 اسکان دارند شه تفلیس اگر چه نسبت بشهرهای روسیه
 اروپائی چندان اهمیتی ندارد لکن در قطعه آسیای روسی اولین
 شهر دولت روسیه است و مرکز حکومت کل ایالت قفقازیه
 است ابتداء دارالایاله امرای گرجستان بود بومیان این
 شهر نخستین جماعت گرجیه است و بعد در عهد سلاطین صفویّه
 مقداری از مسلمانان و شیعه در آنجا سکونت نموده اند بعد از
 اینکه گرجستان را دولت روسیه تصاحب نموده طایفه
 روس با آنجا جمع شده حالیه ارمنی و روسی و نمسه زیاده از
 بومیان با آنجا جمع شده از طوایف متنوعه غیر از اروپائی از
 قبیل پولاک و قزاق و چرکس و مالاقان بیارند در تفلیس تا
 پطرس بورخ بحساب روسی دو هزار و پانصد و هشتاد و رس
 است در عرض راه چند شهر و قصبه معمور هست اولین شهر
 ولد قفقاز بعد قصبه گورگوسک و الکساندر و سک و استرپل
 و از آنجا بشمال مغرب حرکت کرده به نوچرکسک و از آنجا
 بجانب شمال حرکت نموده بشهر تولد میرود بعد بیای تحت
 قدیم مسکو میرسد و از مسکو تا پطرس بورخ بطرف

ایالت گرجستانست که مقرر حکومت آن شهر تفلیس است و مقدار نفوس این شهر تا دو سیت و پنجاه هزار نفر به تعداد آمده همین شهر مرکز حکومت جمع قفقاز گردیده است و خطر راه آهنی که از باطوم تا باکو کشید شده از میان این شهر عبور می نماید

دوین ایالت ایرتی است که مقرر حکومت آن شهر کوتایس است و بندر پوتی هم جزء این ایالت محسوب میشود
سپین ایازده است که مقرر حکومت آن در ساحل بحر سیاه صخوم قلعه است .

چهارمین شهر وان است که مقرر حکومت آن شهر باکو است و شکی و شامخی از شهرهای مشهور این ایالت است
پنجمین ارمنستان روسی است که مقرر حکومت آن شهر ایروان که گنجه و نخجوان و آق اصطفای و کمری از بلاد مشهور این حکومتند غیر از حکومتها هم بعد از جنگ آخرین دولت عثمانی و روس بقرار قونقره برلن از آسیای عثمانی نیک پارچه اراضی بروسیه ترک شده که شهرهای مشهور آن باطوم و اردنان و قارص است که این پارچه هم حالیه در جزو قفقاز محسوب میشود
جنس ساکنین این قطع بسیار مختلف اتفاق افتاده است از قبایل بسیار مهم این طایفه گرجیه است که بعلت حسن سیمای و متناسب اندام معروف جهانیان گردیده اند و دیگر

ایالت قفقازیه از مستملکات آسیای دولت روسیه است
 قطعاً مذکور در مابین بحر خزر و اسود واقع شده شمالاً با اروپا
 روس و شرقاً با بحر خزر و جنوباً دولت علییه ایران بتوسط
 رودخانه ارس فصل و تفریق شده و غرباً با اناتولی د ۳،
 و بحر سیاه محدود است سرحد شمالی با جبال رفیع قفقاز
 احاطه شده و ارتفاع آنجا لر اعلا می جغرافی تا پنجاه هزار
 ذرع در اطلاس نام نوشته اند و در روی این کوه در صورت
 دائمی یخ و برف پیدا می شود سمت شمالی آنهمه وقت بسمت
 سمت های جنوبی آن مسطح و دارای هوای معتدل است
 نباتات و اشجار می که در آنجا قلم معتدل نشو و نما می نماید در آنجا
 نیز بعمل آید کوه مشهور عارات با قصر حضرت نوح در سرحد
 دولت علییه ایران واقع شده حالیه با اسم اکرمی داغ
 مشهور است ندر هم این قطع رودخانه قوراست که بعد از
 ملحق شدن باب ارس بدریای خزر میریزد و مقدار نفوس
 این قطره هفت میلیون در دفاتر نفوس دولتی روسیه ضبط
 شده این قطع در حالیه بچندین ایالت منقسم شده نخستین آنها

۳ - اناتولی آسیای عثمانی گفته میشود و اناتولی در زبان کرک یعنی مشرق است چون
 این مملکت نسبت به یونان در طرف مشرق میباشد اردن باین اسم یونانی
 مشهور شده آسیا صغری نامیده شده *

را گذشته چراغهای شهید تقییس نمایان شد رفته رفته کثرت پیدا نمود
چنان بنظرمی آمد که گویا از میان چراغان معبر عبور می شود و یکساعت
از شب گذشته بود بوقرال تقییس رسیدیم

* *

فدوی یوم جمعه شانزدهم جدی^{*} الاخر وارد تقییس گردید در همانخانه
راسیا که در بلوار د، بزرگ شهر واقع است منزل نموده
بعلت عارضه نقابتی که داشت با دکتور اسمانوف که از
جمله معبرین اطبای دولتی است ملاقات نمود رفتن تنگوسکی را
با معزی الیه شوکرده مصلحت ندانست و ضمناً متعهد گردید که در
مدت یکماه بکلی رفع نقابت از فدوی ننماید چاکر پنجاه روز
توقف نموده در بین چهل روز بجد الله تعالی بالمره رفع گذرد و
نقابت گردیده روز دیگر هم محض برای سیاحت و تحصیل
بعضی مراتب زیاده بر موعده اقامت نموده سه روز در همانخانه
راسیا مانده بعد بمهمان خانه ورسایل که در روبروی مجسمه
ورانسو ۲ واقع است تغییر منزل نمودیم و آنچه که در توقف
پنجاه روز سیاحت نموده بقراریست که عرض مینماید *

۱ بلوار بلنت نرانه یعنی خیابان و کوچای معظم است

۲ ورنسو اسم کی از سرداران معروف روسیه بود که در سرحدات قفقازیه جنگهای نمایان
با عثمانی نموده و فتوحات زیاد کرده محمته او را محض یادگار در تقییس برپا نموده اند .

از آنجا تا فذال بیست و رس تمام است سه ساعت از شب
گذشته بود رسیدیم شبرادر کمال آسودگی خوابیدیم همین روز را
بغتادنه و رس راه آمده بودیم وقت طلوع آفتاب از
فذال حرکت نموده تا آخته دو آنزده و رس است از آنجا
تا یلین اوقا شانزده و رس است از آنجا تا سیمین اوقا بیست
یک و رس است از آنجا تا دلجان هیجده و رس بود که یک ساعت
از شب گذشته رسیدیم در مها سخانه دلجان منزل کردیم
شب را مانده وقت اذان صبح عازم شدیم راه تا ترسه
چای پانزده و رس است از آنجا تا کاروانسرا هیجده و رس
است از آنجا تا اوزون تا لاهم هیجده و رس است از
آنجا تا آق اصطفی که اول خط ماشین است بیست و دو
و رس است چهار ساعت بغروب مانده بود بوقزال
ماشین رسیدیم بلیط نمرد اول را گرفته نشستیم ماشین حرکت
کرد قدری نگذشت که باستانسپای بویلی رسیدیم بعد از
مختصر توقف راه افتاده به آستانسپای سا لوقلی رسیدیم
بعد از ده دقیقه توقف کرده روبراه شده چندی طول
نگذشت با قامت گاه سا و جبلاغ رسیدیم از آنجا حرکت
نموده به بویک قیاس رسیدیم وقت غروب آفتاب
بقره بازی رسیده آستانسپای نفت طلوع و اوقا لیا

نگهداشته و چند جور هم از قبیل کالسکه و درشکه و سانقا
و درقه چیزهای نشستی هست بسته بمیل ضروری مسافرن است
آنکه درقه و سانقا است کرایه ندارد ولی سایر چیزها را کرایه
علیه میگیرند هفت ورس روسیه کیف فرسخ ایراتنت بجهت
کرایه اسب در هر ورس سه قیک میگیرند سه ساعت بغروب
یوم دوشنبه مانده از پستانه کنار ارس حرکت نموده
تا آنجا پانزده ورس است از آنجا با نخوان بیست پنج ورس
است یکساعت از شب گذشته رسیدیم شب در نخوان
توقف نموده صبح علی الطلوع عازم گردیده راه تا اوزون
دو زبیت یکور است و از آنجا تا قوراق دو ورس است
از آنجا تا نورشین ده ورس است از آنجا تا صد رک بیست
دو ورس است از آنجا تا دوه لو هجده ورس است دو
ساعت از شب چهارشنبه گذشته بود رسیدیم الحمد لله بدون
صدمه و زحمت همان روز را تا هشتاد سه ورس نیم راه رفتیم
شب را در آنجا استراحت نموده سه ساعت بطلوع آفتاب
مانده بود از دوه لو غرمت نموده راه نوزده ورس است
آفتاب سرزده بود به پستانه قمر لور رسیدیم از آنجا تا الی
حمزه لوسیزده ورس است از آنجا تا ایروان دوازده ورس
است بدون حالت معطلی عازم گردیده تا ایلر پانزده

چهارم شهر جمادی الثانی ۱۳۱۲ برای گردش و تفریح
 و هوا بجزم قفقازیه از خاکپای مبارک بتوسط حکومت تحصیل
 اجازت نموده عازم مقصد گردید از ارومیه تا معبر جلفا که
 متعلق بدولت علیّه قاهره است چاکر پنج شب در عرض راه
 توقف نموده روز ششم را بمعبر رسید منازل عرض راه
 از قرار صورت ذیل است عسکر آباد از قراء نازلی چایی
 ارومیه - فرسخ ۳ - قره باغ مرکز قره باغلار - فرسخ ۶ - قلعه -
 سر از دات سلمس - ۴ فرسخ دیزه دیزه از دات اطراف
 خوی - ۲ فرسخ - ایواو علی مرکان خوی ۵ فرسخ - معبر جلفا
 متعلق بدولت قاهره - ۱ فرسخ *
 در این پنج منزل وقایعی که قابل عرض باشد اغتشاش راه و چپاول
 اموال مسافرن است که در مابین ایواو علی و معبر اتفاق
 می افتاد سارقین اینراه اکثر وقت بنی قاجاق و کسان
 او است و بعضی وقت امانی شهر ماگو هم مرتکب
 میشوند یوم دوشنبه پانزدهم در کمال احترام از رود
 خانه اروسی عبور نموده الحقی مامورین دولت روسیه
 غنهای احترام را در باره امانی نظام مرعی میدارند
 بعد از عبور به پستخانه دولتی رفته پستخانه دارای چند
 اطاق پاکیزه و منقحی است در هر پسته از ده تا چهل رأس سب

ს ა რ ე შ ი

წინასიტყვაობა 5
ელადიმერ ფუთურიძე. მაჭღ-ოს-სალტანე და მისი შრომები 7
ქალაქ თბილისის აღწერა (თარგმანი) 13
კომენტარები 46
სპარსული ტექსტი 53

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ზ. შარაშენიძე
გამომცემლობის რედაქტორი ე. ბათიაშვილი
ტექნიკური ნ. ბოკეჩია
კორექტორი ნ. მამულაშვილი

ვადაეცა წარმოებას 12.5.1969; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 20.1.71:
ქალაქის ზომა 60×90¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 7,25; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 4.46; ტირაჟი 1200; შეკვეთა № 1464.
ფასი 36 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Издательство «Мешинереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი 60, კუტუზოვის 15
Типография Академии наук ГССР. Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15